

Манастир Завала

Манастир Завала
Милијана Окиљ

Издавач:
Бесједа, Бања Лука

Суиздавач:
Републички завод за заштиту
културно-историјског и природног
наслеђа Републике Српске

За издаваче:
Никола Новаковић
Горан Милојевић

Уредник:
Ненад Новаковић

Рецензије:
Проф. др Ирена Арсић
Проф. др Миленко Станковић

Милијана Окиљ

Манастир Завала

Бања Лука, 2010. године

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
1. УВОД	9
2. ПРИРОДНИ УСЛОВИ	13
3. ПРИКАЗ РАНИЈИХ ИСТРАЖИВАЊА МАНАСТИРА ЗАВАЛА	21
4. ИСТОРИЈА МАНАСТИРА ЗАВАЛА	27
5. АРХИТЕКТУРА МАНАСТИРА ЗАВАЛА	37
5.1 ИЗГРАДЊА ЦРКВЕ И МАНАСТИРА	42
5.2 АРХИТЕКТУРА МАНАСТИРСКЕ ЦРКВЕ	45
5.2.1 ОПИС ЦРКВЕ ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ	45
5.2.2 КОНСТРУКЦИЈА, ГРАЂЕВИНСКИ МАТЕРИЈАЛИ И ТЕХНИКЕ ГРАЂЕЊА ЦРКВЕ ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ	49
5.2.3 СТИЛСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ, УКРАСИ И ПОРИЈЕКЛО ГРАДИТЕЉСКОГ РЈЕШЕЊА	55
5.2.4 АНАЛОГИЈЕ.....	64
5.3 АРХИТЕКТУРА МАНАСТИРСКИХ ГРАЂЕВИНА	69
6. СЛИКАРСТВО МАНАСТИРА ЗАВАЛЕ	85
6.1. ФРЕСКЕ ЦРКВЕ ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ.....	85
6.1.1. ГЛАВНЕ ТЕМЕ И ЊИХОВ РАСПОРЕД	91
6.2 ИКОНЕ.....	117
7. МАНАСТИРСКО ГРОБЉЕ	121
8. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ	123
РЕЗИМЕ	129
SUMMARY	131
БИБЛИОГРАФИЈА	133
ПОРИЈЕКЛО ПРИЛОГА	137

ПРЕДГОВОР

Писати о манастиру Завала је, после неколико векова њених рушења и обнова, захтеван и одговоран позив. То је био позив многима пре нас, а пошто се и ми сада одазивамо, неће зауставити позив и многима после нас. О његовом положају, историји, архитектури, сликарству писали су путописци, историчари, архитекте, историчари уметности, археолози и преносили своја запажања и сазнања до наших душа. Из свих тих текстова произашла је потреба да се, до сада познати подаци, саберу у једну мању монографију и упоредо са обновом манастира подсети на славну његову прошлост и неславна његова страдања. Поред познатих и утврђених података о историји манастира, остају стара и отварају се нова питања у вези са временом настанка манастира, као и континуитетом живљења на овом простору. Размишљањем о одговорима на ове непознанице, у прилици смо да учествујемо у стварању приче о манастиру Завала која неће бити испричана само на овим страницама. Тиме истичемо значај које странице ове књиге имају, али и отварамо пут новим истраживањима и истраживачима. Као архитекта, госпођа Милијана Окиљ имала је прилику да непосредно учествује у последњим радовима на обнови манастира, и из те драгоцене прилике и подвига, од кога није бежала, написана је и ова књига. У њој је сабрала претходна као и своја запажања, пружајући нам слику о архитектонским променама које је претрпео манастир, али и откривајући нам податке о природним условима, историјским подацима, археолошким истраживањима и сликарству манастира. Прецизном документацијом и детаљном анализом архитектуре спознали смо како је Завала мењала свој изглед и расла од најстаријих грађевина па до оних временски најближих.

Као што смо видели, многи су описивали Завалу, али има нешто у опису историчара Владимира Ћоровића што издвајамо: “Кад удари суви оштри ветар кроз врата или када почне силна, јесенска киша отворени трем не даје никакве заштите и у тој беспомоћности мора дас у врло језиве мрачне, октобарске вечери са овом пустињом. Све ово, ти старински иструлели станови,

пећинска црква, пустош камене околине изазивају осећање нечег несвјесног, прадавног и у ствари оданог Богу...” Управо у опису доживљаја видимо да су, ипак, најтачнији они подаци које је понео свако онај ко је посетио ово чудесно место. Прадавно и одано Богу... И колико год се трудили да то објаснимо научним методама и подацима, засењује нас помисао на још један давни сусрет дванаестогодишњег дечака Стојана (Св. Василија, Митрополита Херцеговачког и чудотворца Острошког) са Светињом, и најрадије би присуствовали том догађају када се уселила лепота у његово срце. И пратили би га до Тврдоша и Острога, и жељно га чекали да нам се врати као Свети Василије. И опет би нам остала тајна шта је то што ово место носи. Да ли је то несвакидашњи положај цркве заклоњене у недрима стене, или одабир пећина за келије монаха, или величанствени поглед заклоњен иза високо подигнутог звоника на стени ка Поповом пољу? Или су то боје ране јесени сачуване на фрескама које је из Свете горе преко Пећке Патријаршије, Студенице, Милешеве, до Добрићева и Завале пренео надалеко чувени живописац Георгије Митрофановић? Како год, делимо исти доживљај са нашим прецима ма у ком веку да су они походили ову Светињу. Са надом верујемо да ће само лепота и Светиња Завале стићи до наших потомака, а она и јесте- само то и све то, дописујемо и ове странице њене историје радујући се обновљењу Завале и ходећи јој као обновљеном живоносном извору.

Епископ Захумско-Херцеговачки и Приморски Григорије

1. УВОД

Слика 1: Поглед на манастир Завала из Појовоџ поља

Манастири су одувјек били центри духовности, културна средишта, први универзитети у којима су стварана дјела непролазне вриједности и мјеста народног сабрања. Монашке заједнице дале су огроман допринос у многим областима умјетности. Један од таквих центара јесте манастир Завала који је у вишевијековној историји неколико пута паљен, пљачкан и пустошен, изнова обновљан и враћан првобитној намјени.

Православно сакрално градитељство на тлу Босне и Херцеговине неоправдано је недовољно заступљено у домаћој научној литератури. И данас постоје неистражени примјери, који неповратно пропадају. Пажња истраживача била је усмјерена, првенствено, на велику српску умјетност стварану од XII-XV вијека на територији средњовјековне Србије. Са друге стране, немогуће је раздвојити умјетност која је стварана у окриљу православне цркве на простору Балкана, гдје су живјели Срби.

Значај манастира Завала је уочен одавно, а о њему је писано релативно рано. Још крајем XIX вијека објављени су сажети монографски текстови аутора Христифора Михајловића, манастирског игумана. Прошлост Херцеговине и њене манастире у првој поло-

вини XX вијека истраживао је Владимир Ђоровић. Тада је дјелимично истражен и манастир Завала о коме је 1922. године објавио мању монографску студију. Овај драгоцјени бисер архитектуре, умјетности и духовности било је потребно свестрано испитати јер о њему ниједном није исцрпно и цјеловито писано. И поред, до сада, објављених радова о манастиру, постоје читаве области које нису научно обрађене, као што су развој просторних односа, сви аспекти градње кроз вријеме, технике грађења и слично. Са друге стране, систематским истраживањем само појединих тема, живописа и историје, изгубила се цјелина вишевијековног постојања манастира и богатог стваралаштва у њему. Улога манастира Завала за развој и проучавање црквеног градитељства на тлу Босне и Херцеговине, Црне Горе, Србије и Приморја није занемарљива

Настанак манастира Завала није случајан нити је ван осталих, културних, духовних, градитељских токова који су претходили његовом оснивању. Због тога је његова прошлост слојевита и он не може бити посматран одвојено од времена и простора у коме је настао. Манастир је потпуно дијелио судбину српског народа. О његовим славним временима свједочи живопис цркве и манастирске зграде а о страдањима археолошки остаци разорених грађевина. Манастир је посљедњи пут разаран у минулом грађанском рату у Босни и Херцеговини. Током конзерваторско-рестаураторских радова који су трајали од 2001-2005. године дошло се до нових открића која донекле могу да допринесу расвјетљавању историје манастира. Проналаском остатака старијег храма, током копања рова за потребе конструктивне санације темеља, потврђен је много дужи континуитет постојања манастира него што се до тада сматрало.

Слика 2: Поглед на Појово поље из манастира

2. ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Слика 3: Географски положај села Завала

Манастир Завала са црквом посвећеном Ваведењу Пресвете Богородице налази се у истоименом селу у западном дијелу Поповог поља, око 50 километара сјеверозападно од Требиња. У Поповом пољу, и његовим тангентним зонама, на релативно малом простору, налазе се три стара манастира, Завала, Дужи и Тврдош и велики број, углавном, средњовјековних цркава и црквишта. Манастир Завала дио је религијског, културног и природног контекста повезаног атракцијама какве су пећина Вјетреница, остаци средњовјековних цркава, старе жељезничке станице, куле и низа стамбених објеката у селу Завала и Поповим пољем са ријеком Требишњицом, највећом понорницом у Европи.

Надморска висина села Завала је око 260 метара а од села према мору пружа се кланац у дужини од око 12 км. Црква, засведени прилаз, звоник, потпорни зидови, конаци и школа као да су срасли са раскошним крајоликом који се смјестио подно планине Острог. Из манастирске порте пружа се величанствен поглед на Попово поље а природна стијена, која је уједно и сјеверни зид

цркве, манастир чини дијелом природе, дијелом планине а заједно са околином чини културни пејзаж са сакралним вриједностима.

Попово поље представља најмаркантнији крашки површински облик рељефа у требињској општини, и одликује се бројним хидролошким и морфолошким специфичностима карактеристичним за крашка поља. Прије регулације ријеке Требишњице, поље је периодично плављено. На његовом сјеверном ободу налазе се двије кратке, напуштене ријечне долине: Котези и Струјићи, а на јужној Вала, која се протеже од Завале до Сланог. Укупна дужина Поповог поља износи 43 км, а површина 185 км². Пећина Вјетреница налази се 300 метара источно од села Завала на западном рубу Поповог поља. Пећина се први пут помиње код Плинија Старијег у дјелу *Historia Naturalis* 77. године наше ере. Пећину је од 1912-1914. године истраживао чешки спелеолог Карел Абсолон, док ју је научно први описао београдски истраживач Михајло Радовановић 1929. године. Име је добила по снажном вјетру на улазу и јаким струјањима ваздуха на неколико мјеста у унутрашњости. На улазној стијени уклесани су средњовјековни цртежи.

Слика 4: Цртежи уклесани на улазу у пећину Вјетреницу

Слика 5: Дочек првог воза у Завали 1901. године

До манастира се долази једносмјерним асфалтним путем којим је некад пролазила ускотрачна пруга саграђена у вријеме аустроугарске окупације. О постојању пруге свједочи и зграда жељезничке станице у селу пред којом је, не тако давно, стајао воз, популарни Ћиро. Уски асфалтни пут, од села Пољица до Мркоњића, наведену саобраћајницу повезује са магистралним путем Требиње-Љубиње-Мостар. Са запада се до манастира може доћи асфалтним путем из правца Равног.

Високо у брдима, изнад Завале, у правцу села Беленића, налази се „Град у клисури”, односно кула смјештена на стрмој стијени, чији су зидови грађени од тесаног камена. Испод куле налази се велика јама позната под називима Тамница или Змајевица. Према народном предању кулу је, да би се склонио од сина који се потурчио, саградио Херцег Стефан док је бјежао из Благаја са благом.

Слика 6: Поглед на село Завала са брда Осџрог

У селу Завала, југоисточно у односу на манастир, на омањем узвишењу, налази се средњовјековна некропола Црквина (користи се и назив Петковица). На ободу некрополе су остаци двије цркве; Светог Петра и Свете Петке. На некрополи се налази више стећака, а на источној страни се наставља рецентно гробље. Остаци обе цркве конзервирани су на висини сса 0,60 m. Црква Свете Петке је једнобродна са полукружном апсидом на истоку. Саграђена је на мјесту старије грађевине на чији јужни зид се наслања а старије зидове пресеца на сјеверу и западу. Сматра се да црква датира с краја средњег вијека јер су у сјеверни зид цркве узидана два стећка. Сјеверни и јужни зид старије грађевине нису паралелни па је тешко претпоставити шта је представљала.

*Слика 7: Основа сјеверног зида цркве Свете Петке
(7а.- основа цркве Свете Петке)*

Светог Петра, која се први пут помиње у историјским изворима 1525. године¹, је једнобродна са правоугаоном апсидом на истоку, димензија 13,64 x 6,22 m. Грађена је од камених тесаника, слаганих у правилне редове, зидова ширине 0,50 m. Дијелови камене пластике, који се данас налазе у Музеју у Требињу откривени су 1957. године, када је црква истраживана². У требињском музеју

¹ М. Vego, Arheološko iskopavanje u Zavali, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV*, (1959), 179-201

² Исто,180.

налази се и камена пластика која је тада прикупљена у манастиру Завала и околини. На основу камене пластике и начина грађења М. Вего датује ову цркву у другу половину XII вијека³. Ђ. Баслер и С. Тихић, на основу камене пластике датују цркву Светог Петра у период од IX-XI вијека,⁴ а В. Јовановић је датује у XII вијек⁵, мада напомиње да би неки дијелови могли припадати периоду од IX-X вијека.⁶ У селу се налази једна, каменом зидана, кула.

Слика 8: Основаи олітарског простора цркве Свѣтог Пѣтра
(8а.- основа цркве Свѣтог Пѣтра)

³ Исто, 199.

⁴ S. Tihčić, Đ. Basler, Crkva sv. Petra u Zavali, *Peristil II*, 1957. 109-113

⁵ V. Jovanović, Z. Vinski i dr. *Umjetnost na tlu Jugoslavije, Rani srednji vijek*, Beograd, Zagreb, Mostar, 1986. 75.

⁶ Исто, 77, 78

*Слика 9: Црњеж манастира објављен
у ГЗМ 1890. црџао Евалд Арнџ*

3. ПРИКАЗ РАНИЈИХ ИСТРАЖИВАЊА МАНАСТИРА ЗАВАЛА

О архитектури и зидном сликарству православних манастира у Босни и Херцеговини готово уопште се не пише до пред крај XIX вијека. Па и онда, када су у духу општих романтичарских схватања, средином XIX вијека, започела истраживања српских старина, пажња истраживача била је усмјерена, првенствено, на средњовјековно умјетничко стваралаштво. Александар Гиљфердинг, руски историчар и слависта, који као изасланик у Сарајево стиже 1857. године, у свом путопису даје непотпуне описе храмова насталих или обновљених под турском влашћу, док много више пажње посвећује српској средњовјековној црквеној умјетности.⁷ Узроке треба тражити у политичким и државним границама, које су до 1878. године овај простор под турском управом, а након те године под аустро-угарском управом, одвајале од слободне Србије. Ова умјетност дуго је била у сјени врхунских умјетничких домета Сопоћана, Дечана, Грачанице, или Милешеве. Габријел Мије, у свом прегледу старе српске умјетности, констатује да су Херцеговина, Црна Гора и Фрушка Гора значајне области јер се у њима, након пропасти српске деспотовине, граде православни храмови. Сматра да је очување континуитета у градитељској дјелатности од посебног значаја за Српску православну цркву која наставља дјела некадашњих ктитора у Житомилићу, Пиви, Добриловини, Острогу...⁸

У другој половини XIX и почетком XX вијека о црквеној умјетности пишу српски историчари, монаси, путописци и љубитељи старина. То је период када је доста писано о херцеговачким манастирима.⁹ Литература о манастиру Завали није обимна а прве познате описе даје Јоаникије Памучина почетком XIX вијека а потом

---

⁷ А.Ф. Гиљфердинг, *Боснија, Герцеговина и Стара Србија*, С. Петербург 1859. преведено на српски језик А.Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*, Сарајево 1972.

⁸ G. Millet, *L'ancien art Serbe. Les églises*, Paris, 1919, 196-198. М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти*, 1984, 13.

⁹ Нићифор Лучић, *Манастир Житомилић у Херцеговини, Српске цркве у столачком округу у поповини житомилићкој, Књижевни радови I*, Београд 1891; Л. Нинковић, *Монографија манастира Добрићева са подручним црквама*, Мостар 1908.

Христифор Михајловић 1888. и 1890. године у чланцима Манастир Завала¹⁰ и Манастир Завала и пећина Вјетреница¹¹.

Јоаникије Памучина, за кога, на основу властитих забиљешки, знамо да је рукоположен за јеромонаха манастира Завале 1829. године, забиљежио је најстарији познати опис манастира Завала. Поред манастирске цркве описао је и порту: *...кров (цркве) је само са једне сџиране, а са друге сџиране, у џорњем дијелу, ћелије су сасвим њод њећаном. Док манастир сав лежи на сџијенама, ѡпросџор око њећа је мноџо бољи, ѡамо џдје је насуџа земља најрављени су мали врџови у којима се може садџиџи различџија зелен. Око манастира је ѡодиџнуџа ѡпросџрана оџрада у којој ѡасу манастирски коњи и друџа сџока.... Изнад манастира, ѡод једном ѡећиниџном, налази се ѡакозвана исџосниџа...Овдје су у сџаро врџеме живјели ѡусџињаци, и ѡо ѡоме је само мјесџо до овоџ времена задржало овај назив.*¹²

Христифор Михајловић био је од 1876-1903. године игуман манастира Завала, у три пута. Иако није посједовао образовање из области архитектуре и историје умјетности његов рад драгоцјен је за све будуће истраживаче. Први је поменуо натпис у фреско-техници „усред цркве изнад врата” и дешифровао годину осликавања.¹³ И тада, крајем XIX вијека, помиње влагу у цркви и велика оштећења живописа на сјеверозападној страни. Уочио је и натпис изнад црквених врата са унутрашње стране али га није успио дешифровати. Наводи низ података значајних за историју манастира. Уз текст Христифора Михајловића објављени су и цртежи манастира, Попова поља и пећине Вјетреница које је цртао Евалд Арнт.¹⁴

Дјело Христифора Михајловића послужило је као основ за даљи истраживачки рад и драгоцјено је свједочанство о изгледу и приликама у манастиру. Још тада је уочио стране утицаје на фрескопис цркве манастира Завала али није умио да их објасни.

¹⁰ Христифор Михајловић, Манастир Завала, *Босанска вила*, 1888.

¹¹ Христифор Михајловић, Манастир Завала и пећина Вјетреница, *ГЗМ II*, Сарајево 1890

¹² П. Чокорило, Ј. Памучина, С.Скендерова, *Љеџоџиси*, Сарајево, 1976, 83

¹³ Х. Михајловић, *нав. Дјело*, 1890, 136

¹⁴ Христифор Михајловић, Манастир Завала и пећина Вјетреница, *ГЗМ II*, Сарајево 1890, 130-143

На крају текста Христифор Михајловић наводи...*Данас догајем слику улаза у ѡећину, израђену вјерно ѡрема нарави ѡо џосџодину Евалду Арнџу, коџа је уредниџтво “Гласника” нарочџиџо сџремило у Завалу, да у слиџи ѡрикаже оно ѡџо ми ѡеро не може јасно оџсатиџи. Текст је илустрован са десет цртежа од којих се за девет може са сигурношћу тврдити да су дјело Е. Арнта.*

Манастир Завала поменут је у енциклопедији Аустроугарске монархије, Kronprizenwerk.¹⁵ Јохан Келнер¹⁶, инжињер у служби Земаљске владе у Сарајеву, у дијелу посвећеном градитељству (Baukunst) пише: „Крајем средњеџ вијека...у Босни се ѿјављује нова моћна сила, Турско царстиво а с њом и нови културни елементи... Он је узроковао да ренесансна епоха у умјетности овдје ѿишово не остиваи итража. У којој је размјери ѿио био случај, најбоље се види из скромних дјела хришћанског градишелстива овог иериода. Њих можемо обрадишии у мало ријечи. Један ирилично занимљив ишии иредстиваља и манастир укопан у стиијени Завала у Пошовом иолу (Хериеговина) са својом каменом стиейенасиом стируктиуром, каменим келијама и одбрамбеним дворишииима и кииијама”.¹⁷ У енциклопедији је објављен и цртеж манастира Завала који је драгоцјено свједочанство о његовом изгледу. Један је од најстаријих, до сада, познатих доказа о изгледу манастира.

На љепоту и савршено уклапање манастирских грађевина у амбијент упућује и чињеница да је, поред манастира Завала, аутор издвојио још само једно дјело хришћанског градитељства - стару православну цркву у Сарајеву. Иако је манастир описао само једном реченицом, тим штурим описом указао је на значај његове просторне структуре.

Владимир Ђоровић, историчар, школован у Бечу, забиљежио је низ податка, како о Завали, тако и о другим херцеговачким манастирима. Његово истраживање изузетно је значајно, јер је урађено у првој половини XX вијека. Монографију манастира Завала Ђоровић је објавио 1922. године.¹⁸

---

¹⁵ Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Herzegowina, Verlag des Kronprizenwerkes “Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild”, Wien, 1901.

О Аустроугарској монархији објављена је енциклопедија Kronprizenwerk гдје је свака покрајина имала свој посебан том.

¹⁶ Јохан Келнер (Johann Kellner) је рођен 1853. у Брну гдје је завршио високу техничку школу. Од 28. јануара 1880. је у Мостару гдје води реферат високе градње. Од 2. новембра 1882-30. децембра 1896. је у Сарајеву у служби Земаљске владе. Овај датум записан је његовом персоналном листу али је на служби у Земаљској влади био до 1905. За доктора теничких наука промовисан је 1903. на њемачкој техничкој школи у Брну (Подаци о кретању у служби из Personalnog lista, АВН)

¹⁷ н.д. стр. 413, превод Ј. Савић

¹⁸ Владимир Ђоровић је објавио монографске студије о херцеговачким манастирима у Гласнику Земаљског музеја и Старинару сљедећим редом: Hercegovački manastiri I, Trebinjski manastir (Tvrdoš), Glasnik Zemaljskog muzeja XIII, Sarajevo 1911, 505-533; Херцеговачки манастири, Завала, Ситаринар I, III с, књига II за 1922, Београд 1923, 209-222; Манастир Добришево, Ситаринар III, с. за 1923, Београд 1925, 69-77; Манастир Житомирлић, Ситаринар X-XI за 1935-36, Београд 1926, 3-36; Све наведене монографске студије сабране су и објављене 1999. - В. Ђоровић, Српски манастири у Хериеговини, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999.

Садржај монографије дијели у три одјељка. У првом дијелу даје кратки опис полажаја манастира, народно предање у вези са настанак манастира а потом пише о животу и различитим дјелатностима у манастиру од XVI до првих година XX вијека. У другом дијелу даје сажет опис архитектуре манастирске цркве и помиње остале манастирске грађевине. Кратко описује и живопис манастирске цркве. Иако је превасходно историчар, нису му промакли основни проблеми фресака, први примјећује сличност завалског и добрићевског живописа али у исти стилски круг ставља и мостаћи, без икакве основе.

Треће одјељење посветио је цркви св. Петра у Завали. За једну плочу са рељефним украсом, која се налази у манастирској цркви тврди да је из рушевина цркве св. Петра.

Слика 10: Поглед на манастирску цркву на њочешку XX вијека (фотографија објављена у Ђоровићевом дјелу)

Владимир Ђоровић је сабрао и хронолошки изложио велики дио грађе о херцеговачким манастирима и захваљујући његовим истраживањима имамо основне податке о документима уништеним у Другом свјетском рату. Искусно, објективно око историчара видјело је много више од добронамјерних монаха. Своја историјска

истраживања базирао је на документима, похрањеним у манастирском архиву и садржају манастирске библиотеке.

И поред наведених доказа наводи ... *ја ипак мислим да манастир није из каснијег времена...*” што је оповргнуто и доказима пронађеним у посљедњим конзерваторско-рестаураторским радовима (2001-2005.) што, наравно, не умањује значај његових истраживања.

Описао је промјене у изгледу манастира између двије посјете 1904. и 1911. године. У том периоду извршене су знатне интервенције на манастиру (период аустро-угарске окупације), што на њега оставља утисак који описује „...иззубио је ипак нешто од првобитне мистике и слика манастира има сад нешто другачији изглед...” Такође, наводи да је прије изградње каменог звоника на преслици 1899. на истом мјесту био стари, дрвени.

Здравко Кајмаковић, историчар умјетности, у својим дјелима¹⁹ је свеобухватно анализирао и описао завалске фреске. Он анализира текстове Христифора Михајловића и Владимира Ђоровића и истиче њихов допринос али и недостатке. Посебно анализира натписе у цркви упоређујући их са натписима Георгија Митрофановића, аутора фресака, у Морачи и Добрићеву. Истиче да три завалска натписа имају исту садржајну композицију као и морачки натпис што је, увелико помогло, да се одгонетне аутор фресака, уз забиљешку Владимира Ђоровића о натпису у комбинацији са остацима текста откривеним 1964. године. Здравко Кајмаковић констатује да је у Завали, постојало више, релативно, сиромашних ктитора, што се може тумачити тешким приликама у вријеме робовања под Турцима. Иако је ријеч о малој, херцеговачкој, манастирској цркви у којој није било могуће остварити садржајни раскош и размах, Георгије Митрофановић снагом свог талента, потпуно обликује и установљава основну садржајну схему фресака, констатује Кајмаковић. У овом дјелу, о зидном сликарству у Босни и Херцеговини, аутор је пажњу посветио и архитектури, гдје у кратким описима даје елементарне податке.

---

¹⁹ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1971, *Георгије Митрофановић*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1977.

4. ИСТОРИЈА МОНАСТИРА ЗАВАЛА

Слика 11: Поглед на манастир Завалу из Појовоџ поља, 1959. година

Прецизних података о времену настанка манастира Завала за сада нема. Према народном предању постанак цркве Ваведења Пресвете Богородице доводи се у везу са првим хришћанским царем Константином који је, након изградње велике цркве у Сланом, стигао у Завалу и видјевши да је становништво побожно одлучио да и ту сагради храм. Цар је оставио Богородичину икону на брежуљку Петковица са намјером да му задужбина ту буде подигнута. Другога дана пронађоше икону испред улаза у пећину, на мјесту данашње цркве. Чудесно премјештање иконе понови се и наредна два дана те цар увидје да му сама икона показује мјесто подизања задужбине.²⁰ Према предању цар Константин је заслужан за подизање већине херцеговачких манастира, Тврдоша, Завале, До-

---

²⁰ П. Чокорило, Ј. Памучина, С.Скендерова, *Љетописи*, Сарајево, 1976, 84-85

брићева и Косијерева и за давање имена према карактеристикама мјеста.²¹

Све до краја XIX вијека у Завали се чувало старо предање које је име Поповог поља доводило у везу са неким попом Стеваном, предаком Стефана Немање. Јоаникије Памучина саопштава да су двори попа Стевана били у близини пећине Вјетренице.

Да ли је ријеч само о народном предању или је формирано на основу старије књижевности, тешко је утврдити. Оно што је важно је национална свијест која на западу српског простора чува немањићку традицију.²² На Немањићко ктиторство требало би да упућује година 1271. урезана на манастирском печату.²³ Константин Јиречек сматра да је 1271. година уствари 7271. од постања што би одговарало 1763. години од Христовог рођења.²⁴ Према цртежу печата тешко је потврдити оба датирања.²⁵

Слика 12: Црпеж печата
објављен у ГЗМ 1890.

У посљедњим археолошким истраживањима, 2001. године, откривена је старија црква, испод постојеће, што упућује и на могуће

²¹ Н. Дучић, *Књижевни радови I*, Београд 1891. 6-7; Х. Михајловић, *Манастир Завала, Босанска вила*, 1888. 263; Н. Михајловић, *Manastir Zavala i pećina Vjetrenica, GZM II*, Сарајево 1890. 134; В. Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, 1999. 159

У посљедњим археолошким истраживањима Павлове цркве у Петропавловском манастиру, који се налази у Петровом пољу, источно од Требиња, откривена је ранохришћанска крстионица у којој се налазио новац цара Константина (337. година). И у манастиру Тврдошу су откривени темељи, за које се претпоставља да су из IV вијека, и ранохришћанска гробница за коју се претпоставља да је из V вијека, што нам потврђује да је Херцеговина област у којој су подизане цркве у Константиново доба.

²² В. Ђоровић, *нав. гјело*, 167.

²³ V. Vuletić, *Starobosanski natpisi u Hercegovini, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, 1866. 36-37; В. Ђоровић, *нав. гјело*, 159.

²⁴ *Archiv für slavische Philologie*, XXI, 1899. 619; В. Ђоровић, *нав. гјело*, 159.

²⁵ Цртеж печата објављен је у Гласнику Земаљског музеја, 1890. 318. Поред цртежа је текст који гласи: У II књизи "Гласника" од године 1890. ми смо донијели оштришири опис старог манастира у Завали, из пера нашег врло заслужног сарадника, ђосјодина иџумана Христифора Михајловића. Сада доносимо слику манастирског печата израђену у наравној величини, вјерно по ориџиналу. Печат нам показује годину 1271. Печат није сачуван; може се претпоставити да је уништен у разарињима током Другог свјетског рата. На основу цртежа печата текст, који се односи на годину, гласи ѿх .сба. Јасно да се три задња знака односе на 271 док први број недостаје. Тешко је потврдити да је у питању 1271. година јер се вријеме тада није рачунало од рођења Христа. Не постоје ни докази да је први знак 3, што би одговарало броју 7, односно 7271. години од постања.

раније датовање печата. У прилог ранијем датовању иде и чињеница да манастир Завала припада Хумској епархији коју је основао Свети Сава 1219. године приликом прве организације аутокефалне српске архиепископије. До XII вијека званични назив земље био је Захумље. Новооснована, Хумска епархија, имала је сједиште у Стону, при цркви Пресвете Богородице. Херцеговина, која је дуго времена била у саставу српске државе, имала је знатан број православних храмова.

Претпоставља се да је у раном средњем вијеку у Завали било сједиште жупана жупе Попово.²⁶ У дубровачким документима до XIV вијека помиње се село Завала (Pароа de Çaualla).²⁷ До пред сам крај XIV вијека Поповом су господариле породице Николић и Санковић а од 1391. године владар је био Павле Раденовић. Послије жупом влада Сандаљ Хранић кога је наслиједио Стефан Вукчић Косача, чији су насљедници владали до доласка Османлија, послје 1465. а прије 1482. године.

Најстарији сачувани писани документ је из 1514. године (од зилкадета 919. године) у коме пише да Божо, син Радослављев из Орахова дола, потврђује продају једног винограда Серафијону, игуману манастирском. Кадија је на то одредио манастиру порез од 100 акчи годишње”²⁸. Манастиру је дат ферман да се обнови трошна црква његова 1587. године, уз услов да црква не смије бити већа него је била.²⁹ Податак о куповини земље 1514. године указује на постојање манастира, који је морао бити саграђен раније, што потврђује и потреба да црква 1587. године буде обновљена.

Ферман за обнову цркве добијен је крајем XVI вијека када је Херцеговина била више од 100 година под влашћу Османлија.³⁰ Након пустоши освајања и невоља које је донијела турска власт једино што је српском, хришћанском, народу преостало је да очува оно што није уништено и на тај начин обезбједи континуитет духовног живота.

У *Завалском ѿоменику* наводе се имена војвода из лозе Храбрена-Милорадовића, па се претпоставља да су племићи из те по-

²⁶ P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, *Tribunija* 7, Trebinje 1983. 71

²⁷ Властела хумска на натпису у Величанима, *Гласник Земаљског музеја*, 1892. 285; В. Ђоровић, Нав.дјело, 159.

²⁸ В.Ђоровић, Нав.дјело(ман. архив, док. бр.31.), Београд,1999.160

²⁹ В.Ђоровић, н.д.160- Ђоровић наводи да у манастирском архиву постоји неинвентарисан документ са податком да је Решепа мјесеца 995. године (1587.) дат ферман манастиру да се обнови трошна црква његова, али да не сме бити никако већа од првашње”.

³⁰ Током XV вијека највећи број српских земаља пада под турску власт; Србија 1459, Босна 1463, Херцеговина 1481. и Црна Гора 1496. године.

родице били ктитори обнове. Храбрен-Милорадовићи су позната властеоска породица.³¹ Ктитори су многих православних цркава и манастира у Херцеговини. Војвода Радоје Храбрен 1534. године обнавља цркву светог Николе у Тријебњу, а 1566. године Милисав Храбрен обнавља цркву манастира Житомислић.³² Поред поменутих ктитори су и цркава у Клепцима, Ошанићима и Опличићима. Породично гробље Храбрен-Милорадовића је Радимља код Стоца.

Од првог помена у писаним документима 1514. године, па даље кроз цијели XVI вијек, наилазимо на податке о животу и манастирским активностима. Међу манастирским старинама налазила су се издања старих српских штампарија, *Окѝоих* (1534) и *Служабник* (1544) Божицара Вуковића, *Јеванђеље* из Мркшине цркве, *Псалтир* из цетињске штампарије Ђурђа Црнојевића и Триод Стефана Мариновића из Скадра³³. Завала је у XVI вијеку имала активну преписивачку радионицу. *Минеј за мјесеи фебруар* преписан је 1560. године. Јерођакон Мардарије, по благослову јеромонаха Григорија, 1566. године пише *Бођородичник*, истина слабо и невјешто.³⁴ И он се, као и већина српских писара XVI вијека, жали на злу владу цара Сулејмана. Владимир Ђоровић биљежи да у у манастирској библиотеци постоје и три оштећена рукописа из XVI вијека; *Минеј за јануар*, *Пенеђирик* и *Псалтир са синаксаром*. Панагија проигумана Завалца Разарија спомиње се 1593. године.³⁵

На почетку XVII вијека проширују се манастирски посједи, тако да 1600. године манастир купује у Ораховом долу велики дио посједа а крајем јуна 1618. године мјештанка Маргарита продаје манастиру виноград Груду.³⁶ У XVII вијеку у манастиру се наставља преписивање књига. По благослову игумана Герасима, 1602. године преписује се *Минеј за марѝ* и *Минеј за новембар*. За вријеме игумана Саве, 1610. године, преписано је *Јеванђеље са ѝоукама*, а за

---

³¹ В. Божићевић, Властеоска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини, *Гласник Земаљског музеја, н.с. VII*, Сарајево 1952.

³² Љ. Којић, *Манастир Житомислић*, Сарајево 1983. 23

³³ Х. Михајловић, Манастир Завала, *Босанска вила*, 1888. 328, 347, 364; В. Ђоровић, Српски манастири у Херцеговини, Београд, 1999. 160

³⁴ В. Ђоровић, *нав. дјело*, 160; Љ. Стојановић, *Сѝари срѝски заѝиси и наѝиѝиси* бр. 621 и 625.

³⁵ Љ. Стојановић, ... натписи бр. 855

³⁶ До података долази В. Ђоровић истражујући манастирски архив. Наведени подаци налазили су се у документу бр.13 гдје стоји да су посједи у Ораховом долу купљени за 3500 акчи средином Реѝепа 1008. године а виноград Груда за 1000 акчи почетком Реѝепа 1027. године. Наведени подаци као и чињеница да је 1619. године ангажован Георгије Митрофановић за израду живописа свједоче о добрим финансијским приликама у XVII вијеку. В. Ђоровић, *нав. дјело*, 160-161.

вријеме игумана Никифора, 1630. године *Минеј за мај*.³⁷ Проигуман Петроније преписао је Теодосијево *Жиџије Светиоџ Саве и Хиландарски џиџиџ*.³⁸

Слика 13: Фрагмент живоиџа

Завала је имала јаке везе са Светом Гором гдје је 1622. године за свој манастир један типик преписивао завалски постриженик Максим. Из Свете Горе један пролог за Завалу шаље јеромонах Јоаникије 1627. године. Наредне године од добрунског јеромонаха Венијамина откупљује се друга половина пролога за 3000 аспри и шаље у Завалу "близ града Дубровника"³⁹

Поред светогорских манастира Завала у XVII вијеку сарађује и са осталим православним манастирима што потврђују и завалски рукописи. Један посни триод поклон је попа Теофила из Студенице и једно Јеванђеље на коме се на једном оштећеном запису чита име **СТУДСНИЧА(НИН)**. *Мајски минеј*, писан у Косијереву 1605. године доказује везе са овим манастиром а *Минеј за јуни* из 1612. године писан је у Тврдошу.⁴⁰ *Трговџиџи џириод* из 1648. године налазио се у манастирској библиотеци а 1684. Гаврил даскал Завалац продаје један псалтир неком Милошу.⁴¹ Међу завалским рукописима налазила се и *Лесџвиџа* Јована Схоластика, која припада бугарској рецензији.⁴²

У вријеме патријарха Пајсија и херцеговачког митрополита Симеона, унутрашњост цркве, 1619. године, живописао је хиландарски монах, Георгије Митрофановић, што потврђује везе са Хиландаром и говори о добрим приликама у манастиру у то вријеме.⁴³

³⁷ В. Ђоровић, *нав. дјело*, 161.

³⁸ Исто. 162. Према Ђоровићу о Хиландарском типуку пише Павле Поповић у часопису Наставник XIV из 1904. и Јужнословенском филологу II из 1921.

³⁹ В. Ђоровић претпоставља да је 1628. године поново у питању јеромонах Јоаникије који и тада борави на светој Гори

⁴⁰ У то вријеме Тврдош се помиње под именом Требињски манастир

⁴¹ Љ. Стојановић, ...натписи бр 1833. В. Ђоровић, *нав. дјело*, 162.

⁴² В. Ђоровић, *нав. дјело*, 162. Рукопис је био без првих и посљедњих страница

⁴³ У доба патријарха Пајсија дошло је до опште обнове зографске умјетности посебно у нашим земљама под турском влашћу. У првом половини XVII вијека живописане су, о чему свједоче натписи, цркве манастира Пива (1605, 1626), Баљаковац (1606), Ломница

Друга деценија XVII вијека обиљежена је и великом поплавом, 3. новембра 1616. године, за вријеме игумана Серафима која је "огнела многе куће, погушила нешто чељади и наваљала велико камење"⁴⁴. Манастирски хроничар забиљежио је још веће чудо, које се десило 30. јануара 1621. године када се Попово поље заледило а „људи ишли по води као по суху”⁴⁵.

У првој половини XVII вијека свој искушенички, монашки, живот почео је у манастиру Завала Свети Василије Острошки, који је 1610. године рођен у оближњем селу Мркоњићи. У Завалу долази као дванаестогодишњи дјечак Стојан Јовановић у вријеме када је игуман манастира био његов стриц Серафим. Дошао је да се „ учи књизи и писмености” ...”пошто манастир беше познат у херцеговачком крају и имађаше повеће брајство, а беше и учених монаха, а имађоше доста књига”. Послије Свети Василије прелази у манастир Тврдош гдје се замонашује и постаје митрополит херцеговачки.⁴⁶

Поред живе преписивачке активности, умјетничког успона оствареног кроз израду живописа, манастир у XVII вијеку има и неприлика. Фра Шилобадовић је 3.марта 1663. године забиљежио вијест: "Пава Орлаш, само 12 јунака, доведе изнад Појова б калуђера и учинише сваки по двиста троша, али залуду"⁴⁷ Из ове, штуре забиљешке, у вријеме Кандијског рата, јасно је да је ријеч о насиљу. Завалски калуђери су се 1675. године тужили на спахије, који у великом броју (40-50), долазе у манастир и ту се, уз бесплатну храну, бане и башкаре.⁴⁸ На самом крају XVII вијека, 1695. године, одиграла се велика битка између Турака и Млечана у непосредној близини манастира у Равном.⁴⁹ Иначе, борбе између Турака и Млечана обиљежиле су крај XVII и прву половину XVIII вијека,

---

(1607/8), Озрен (1605/6, 1608/9), Добриловина (1610), Хиландарска трпезарија (1621), Крива Река (1622), Поповљани (1626)...

⁴⁴ Х. Михајловић, Манастир Завала, *Босанска вила*, 1888. 362.

⁴⁵ Исто. 362

⁴⁶ Архимандрит др Јустин Поповић, Живот светог Василија Острошког чудотворца, из *Житија светих (за айрл)*, Епархија Црногорско-приморска, 1990.

⁴⁷ *Starine XXI*, 1899, 90; В.Ђоровић, *нав.гјело* 162. Из 1663. године је и вијест од 11. априла "Габељани отеше брод хајдуком и у броду два калуђера озгора речена, и још доста робе свакојак" која говори о тешким околностима у којима је манастир битисао.

⁴⁸ В.Ђоровић, *нав. гјело*. 162. Ђоровић податке преузима из манастирског архива (неинвентарисано) и уз то констатује да је заштита од турских власти била мала, да су је једино могли пружити ускоци и хајдуци, што је опет могло изазвати неприлике у манастиру јер су Турци могли бити кивни на сам манастир због такве заштите. Све ове неприлике, констатоване и много раније, утицале су и на архитектуру манастира, о чему ће касније бити ријечи.

⁴⁹ S. Bašagić-Redžepagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 1900. 85; В.Ђоровић, *нав. гјело*. 163.

што се увелико одrazilo и на прилике у манастиру. То је вријеме, када је манастир осим неприлика примао и помоћ са разних страна. Влашки спахија Ивоје са синовима Радулом и Секулом, из Сенице и неки Данола и Василије 1691. године су уписали да ће манастиру давати по уборака пшенице или по сребрен грош.⁵⁰ Карловачким миром 1699. године Попово поље и манастир Завала поново долазе у посјед Турака.

Према ријечима Христифора Михајловића 1722. године манастир је „вас осим цркве срушен”. То је период у коме су Млечани након Пожаревачког мира 1718. године протјерани из овог дијела Херцеговине.⁵¹ Манастирска управа настоји да обнови манастир па у ту сврху шаље људе у многе српске крајеве ради прикупљања прилога. У завалском *Општинаку* забиљежени су приложници из Херцеговине, Сарајева, Ливањског поља, жупе Змијање, Срема, Бачке, Хрватске... Међу приложницима били су Кнез Милош, војводе Јово Тадић, Алекса Кадијевић, Михајло Михајевић и многи други чланови најугледнијих свештеничких породица и официра у млетачкој војсци.⁵²

У XVIII вијеку Завала је имала богате поклоне у књигама и другим даровима.⁵³ Сарајевски митрополит Мелентије Миленковић, који се упокојио 1740. године, манастиру Завали, на самрти, је оставио познату руску *Трубу* Лазара Барановића.⁵⁴ Руских књига, издатих у XVIII вијеку у манастиру је било много.⁵⁵

Од 1742-1778. године на челу манастира био је игуман Максим који се, због штете коју су њени кметови нанијели манастирском имању, жалио Дубровачкој републици.⁵⁶

---

⁵⁰ В.Ђоровић, *нав.гјело*, 163.

⁵¹ Христифор Михајловић, Манастир Завала и пећина Вјетреница, *ГЗМ II*, 1890; В.Ђоровић, *Нав.д.* 163.

⁵² В.Ђоровић, *нав.гјело* 163-164.

⁵³ 1743. године Михајло Симић из Величана поклања манастиру полијелеј; 1746. освештан је антиминос; 1753. Јован Вукчић је приложио једну пафту; Лазо Вучетић Сарајлија прилаже 1763. свештенички окрут. Исте године Теодор Милинковић Дабић обнови све иконе и двери. Манојло Лучић, на путу за Јерусалим, посјети Завалу 1768. након чега даје знатан прилог за манастир. Алекса Миросављевић 1776. прилаже нову петохљебницу а игуман Максим фин орар. Јеромонах Азарија подиже у селу, покрај пута, двије чатрње. До података се долази, углавном на основу Стојановићевог дјела Стари српски записи и натписи.

⁵⁴ В.Ђоровић, *нав.гјело* 165.

⁵⁵ исто, Према Ђоровићу у манастирској библиотеци почетком XX вијека налазили су се *Острошка Библија*, два еванђељија московска из 1754. и 1760. *Камен вере* (1730.) Гедеонова *Недељна слова* (1760.), неколико обредних књига, служба Светом Николи (кијевско издање из 1747.), шест мјесечних минеја издања 1741. и *Акаџиски* 1731.

⁵⁶ В.Ђоровић, *нав.гјело* 165. Извор наведен у напомени 36. Дубровачки државни архив, Фасцикла CLXXV, sec XVIII. Ђоровић на основу података из Дуброваког архива наводи

На основу писане заоставштине Јоаникија Памучине сазнајемо да на почетку треће деценије XIX вијека манастирско братство има само два члана; Јоаникија и игумана Исаију Шојића. У то вријеме су манастирски посједи били велики. У Ораховом долу налазили су се манастирски виногради и вински подрум а трећина сеоске земље припадала је манастиру као и комплетно село Бјелава смјештено изнад Орахова дола. Скоро у сваком селу Поповог поља манастир је имао велике посједе све до доласка Турака када су одузети.⁵⁷ Манастир је у првој половини XIX вијека "под десетином" Ризванбеговића.⁵⁸ Књиге које манастир добија у XIX вијеку су, опет, већином руске⁵⁹. Већи број књига, средином XIX вијека, манастир је добио од мостарског јеромонаха Прокопија Чокорила. Почетком XIX вијека, у Завали, се упокојио један калуђер из Попова, Саватије Мркоњић, који се једанаест година школовао у Кијеву.⁶⁰

Игуман завалски од 1816-1839. Исаија Шојић, родом из Гацка, покрио је цркву, оградио порту, подигао помоћне просторије, обновио келије и у Ораховом долу засадио виноград. За вријеме игумана Христифора Михајловића, након 1878. године обновљене су келије, озидани конаци, набављене нове иконе и озидана и проширена порта. При манастиру је 1886. године отворена Српска школа.

У вријема слободарских војевања Срба у Херцеговини, под вођством Луке Вукаловића, 1852-1862. године, црногорски књаз Никола позивао је монахе у Завали да раде на ширењу устанка. За вријеме устанка у манастиру је, заједно са многобројним домаћим становништвом, боравила устаничка војска са попом Пером Митановићем и капетаном Илијом Ђукановићем на челу.⁶¹

Са доласком аустроугарске управе, пред крај XIX вијека, мијењају се и прилике у манастиру. Изградња ускотрачне жељезнице пруге, која је пролазила кроз Завалу, утиче и на развој манастира. У том периоду манастирска порта се шири на доњи плато. Минара

да игуман Максим са калуђерима доводи судску комисију, 21 Турчина са 20 свједока, ради утврђивања штете јер је тражена надокнада од Дубровчана.

⁵⁷ П. Чокорило, Ј. Памучина, С.Скендерова, *Љепојисци*, Сарајево, 1976, 83.

⁵⁸ *Истио*, 88-89. Јоаникије Памучина описао је убирање десетине 1830. године од стране Хаџибега Ризванбеговића. Опис нам довољно говори о тешком положају православног монаштва и о злој природи Хаџибега

⁵⁹ В.Ђоровић, *нав.гјело*, 166, Руски конзул у Мостару В. Безобразов поклонио је игуману манастира Софронију Вуковићу нешто књига, међу којима је био и Амбросијев *Увог у Нови и Сјари Завет* (1826.)

⁶⁰ В.Ђоровић, *нав.гјело* 166.

⁶¹ Д. Берић, *Устјанак у Херцеговини 1852-1862*, Билећа 2007. 407-415

се стијена на јужној страни ради изградње прилазног степеништа, манастир добија звоник на преслицу 1899. године и нови конак 1908. године.

Манастир је имао богату архивску збирку и библиотеку које су уништене у усташким злочинима током Другог свјетског рата. И у посљедњем рату, 1992-95. године, манастир Завала је оштећен, напуштен и оскрнављен. Конаци су запаљени, а црква и звоник претрпјели су различита оштећења. Почетак XXI вијека обиљежен је обновом, која још траје. Обнова цркве почела је августа 2001. године, а завршена у јесен 2005. Паралелно са конструктивном санацијом рађена је и рестаурација живописа. У истом периоду обновљени су звоник и засведени прилаз. Конак је обновљен 2008. године. У току је обнова помоћног објекта, оштећеног током ратних дејстава.⁶²

Од првог, у историјским изворима поменутог, Јована Храбрана (1583-1599), смјењују се сљедећи игумани манастирски:

1514. Серафијон (Купио виноград у Ораховом долу)

1566. Григорије јеромонах (по његовој заповиједи, те године, писан је Богородичник)

1593. Азарије, проигуман

1602. Герасим Књигољубац

1610. Сава (дао писати Еванђелије с тумачењем)

1616. Серафим (за његово вријеме десила се велика поплава)

1630. Никанор (платио један минеј)

Без датума у XVII вијеку проигуман Петроније

1718. Василије (за његово вријеме прекривена црква)

1738. (?) Данило (потписник молбе цару Карлу VI)

1742-1778. Максим (за његово вријеме било је прилога; сам дао један орар. Тужбе на Дубровчане).

1783. Саватије (упокојио се те године)

---

⁶² Радови су финансирани од шведске невладине организације Културно наслеђе без граница (Cultural Heritage without Borders) и Владе Републике Српске. Активно је учествовао Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске чији су сарадници радили пројектну документацију за поједине фазе радова, надзор и изводили радове на рестаурацији живописа.

Око 1810. Хрисант (за његово вријеме манастир је похаран)
1816. Данило Пјаца (упокојио се од куге те године)
1816-1839. Исаија Шојић
1839-1841. Мелентије Ковач
1841-1874. Никодим Вуловић Добрићевац
1874-1876. Софроније Вуковић из Житомислића
1876-1903. Христифор Михајловић (игуман од 1876-1883, потом од
1885-1891. и од 1900-1903. поново игуман)
1903-1908. Никифор Вујиновић (замјењивао Христифора у наведе-
ним паузама)
1908.-? Никанор Дутина⁶³
1950-1980. Евстратије Петковић
1980-1992. Сава Чанчаревић
1998- Василије Копитић

---

⁶³ В. Ђоровић, Херцеговачки манастири: Завала, *Сјаринар I*, 1922, В. Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини* (приредио Ђ. Пиљевић), Београд 1999, 167-168

5. АРХИТЕКТУРА МОНАСТИРА ЗАВАЛА

Цртеж 1: Ситуациони план манастира Завала

Простор за изградњу манастира биран је са посебном пажњом.⁶⁴ На избор локације утицало је низ фактора; да је мјесто истакнуто, а скровито, да је у близини ријека... Масивним зидом манастир је одвајан од спољњег свијета, а уз обзиће, подизане су зграде са прозорима оријентисаним према унутрашњем дијелу. Ограда манастира не представља само физичку границу раздвајања

⁶⁴ Због чега је Стефан Дечански изабрао мјесто за подизање Дечана, након дугог тражења, Григорије Цамблук у Житију краља Стефана Дечанског (*Ситаре српске биографије XV и XVII века*, превод Л. Мирковић, Београд 1936. 33) описује на сљедећи начин: ... Дивећи се красном месту, јер лежи на највишим местима, сачишћено сваки дрвећем, јер је место многогранато и много плодно, а уједно равно и травно, а одашуд теку најслађе воде, а ту извиру велики извори и напаја га бистра река...Са западне стране затварају га највише горе и њихове стрмине и отуда је тамо здрав ваздух. Са источне стране овоме се приуподобљава велико поље, наводњавано истом реком. Такво је дакле место часно и достохвално за подизање манастира.

простора него је била симбол посебног насеља. Неки средњовјековни писци називају је *свѣтом оѡрагом*.⁶⁵ У тако ограђеном простору одвијао се готово цјелокупан манастирски живот, изузев што су понекад економски објекти били ван манастирског обзића.⁶⁶ Црква у средишту је у дјелу Атанасија Атонског упоређена са *”оком које сагледава из свих ѡраваца”*.⁶⁷ Наведена обиљежја примјењена су у манастиру Завала онолико колико је то специфична конфигурација терена омогућавала. Као што је наведено у уводном дијелу, манастир Завала подигнут је подно брда Острог уз природну литицу на сјеверној страни, на узаном платоу који се степенасто спушта према истоку, односно Поповом пољу кроз које тече ријека Требишњица, на коју су излазили манастирски посједи. У средишту је црква Ваведења Пресвете Богородице, подвучена под природну литицу која је уједно и сјеверно ”обзиће” манастира. Источно је прилаз чији је источни зид дио манастирске оgrade. У вријеме оснивања манастира, јужно од цркве била је природна стијена, која је, такође, чинила ограду манастира. Западно у односу на цркву су пећине које су раније биле саставни дио монашких келија, односно старог конака.

Полупећинска црква и пећине испоснице јединствен су примјер манастирске архитектуре у Босни и Херцеговини, али стварање манастира око пећина испосница не представља изузетак у ширем контексту хришћанског Истока. Познати монашки центар који се развио уз испосницу Светог Неофита на Кипру, једна је од низа паралела на просторима византијског царства.⁶⁸ Многобројне монашке заједнице у пећинским манастирима Кападокије у XI вијеку указују на распрострањеност таквог типа манастира у окриљу источне цркве.⁶⁹

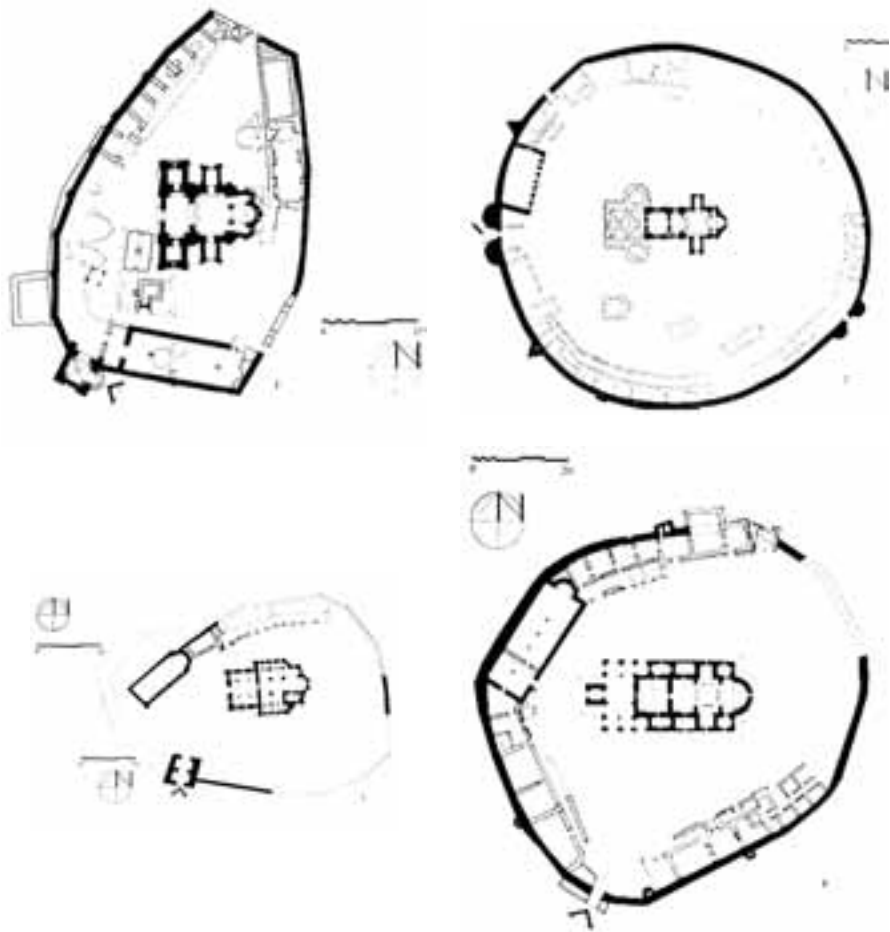
⁶⁵ С. Поповић, *Крст и круѡу*, Београд 1993, 126

⁶⁶ Економски објекти, односно економија манастира, у прошлости су била знатно другачија него данас. Манастири су располагали великим добрима на којима је произвођено готово све потребно за живот манастира.

⁶⁷ С. Поповић, *нав. дјело*, 72 извор наведен у напомени 48

⁶⁸ исто, 98

⁶⁹ исто 98.

Цртеж 2: Ситуациони планови манастира у Србији од XII-XV вијека

1. Ђурђеви синубови

(по Ј. Нешиковићу)

3. Дечани

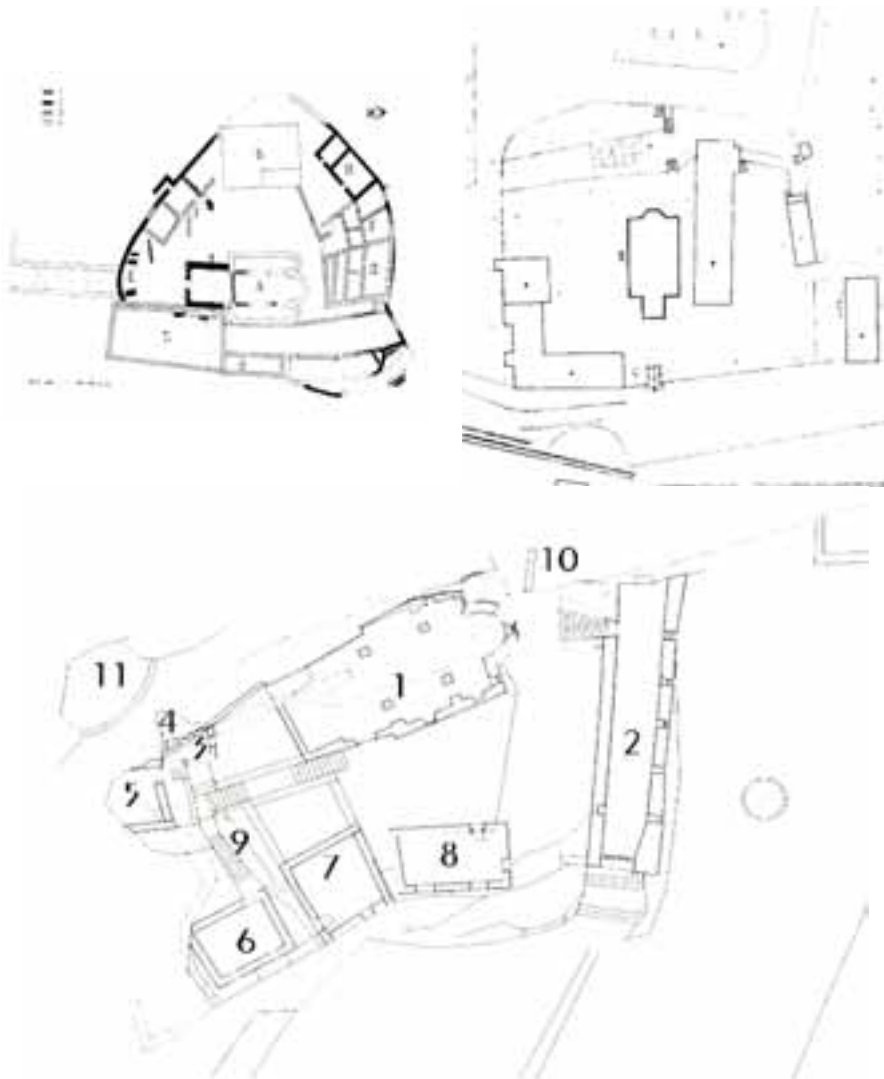
(из документације Републичког
завода за заштитну споменика
културе Србије)

2. Студеница

(по М. Јовин и М. Појовићу)

4. Сопоћани

(по О. Кандић)

Цртеж 3: Ситуациони планови манастира у Херцеговини

1. Тврдош
(по Ђ. Јанковићу)

2. Жићомислић
(ситуациони план 80-тих година
XX вијека)

3. Завала

Развој анахоретског живота у средњовјековној Србији није потпуно расвијетљен. Непознато је да ли је Свети Сава у Србији, као што је то учинио на Светој Гори, основао испосницу уз манастир Студеницу.⁷⁰ Наиме, двије келије испоснице постоје недалеко од манастира Студеница у клисури истоимене ријеке. Пећински манастир, за који се претпоставља да је изграђен крајем XII или почетком XIII вијека налази се у области Расе,⁷¹ посвећен вјероватно архангелу Михаилу.⁷² Други такав манастир на српском простору је манастир Петра Коришког с краја XIII вијека.⁷³

Цртеж 4: Ситуациони планови пећинских манастира у Србији
 1. Свети Михаил у Расу XIII вијек (по Ђ. Бошковићу),
 2. Пећар Коришки, XIII-XIV вијек (по О. Кандић)

⁷⁰ исто 97.

⁷¹ Ђ. Бошковић, Археолошка истраживања пећине-испоснице у Расу, *Новопазарски зборник I*, Нови Пазар 1977. 15-36

⁷² Ђ. Митровић, Ликовни и писани документи пронађени у пећини "Испосници" на Расу, *Саопштења 14*, 1982. 221-230

⁷³ О. Марковић, Остаци манастира Петра Коришког, *Сјарине Косова и Мешохије 4-5*, 1971, 409-423.

5.1 ИЗГРАДЊА ЦРКВЕ И МАНАСТИРА

Христифор Михајловић даје описе цркве углавном базиране на опису живописа и натписа те стања цркве.⁷⁴ Из његовог дјела, такође, сазнајемо да је 1722. године манастир сав, осим цркве срушен, што указује на извјестан број манастирских грађевина које су тада уништене.

Познато је да је за вријеме Исаије Шојића, који је био игуман од 1816-1839. покривена црква, ограђена порта, подигнуте помоћне просторије и обновљене келије. За вријеме игумана Христифора Михајловића од 1876. до 1903. године, прво су озидани конаци (1876) а потом је, након успостављања аустроугарске управе, озидана и проширена порта и 1899. године подигнут звоник. Нови конак саграђен је 1908. године. Јохан Келнер, инжињер у служби Земаљске владе у Сарајеву, не помиње цркву, али кратко описује манастирске грађевине.

Слика 14: Изглед манастира крајем XIX вијека (цртеж објављен у Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild, 1901).

⁷⁴ Х. Михајловић, Манастир Завала, *Босанска вила*, 1888.Н. Mihajlović, Manastir Zavala i pećina Vjetrenica, *GZM II*, Sarajevo 1890.

Владимир Ђоровић је поред манастирске цркве описао и порту.⁷⁵ Наведени описи, и археолошка истраживања 2001. године помогли су да развој просторних односа манастира Завала буде, донекле, расвијетљен.

Манастир је посматран као градитељска цјелина у којој је црква централна грађевина око које је сконцентрисан низ осталих објеката. Храм је окосница просторне манастирске структуре и по свом значају и архитектури одвојен је од осталих грађевина. Развој црквене архитектуре није се битно одражавао на архитектуру осталих манастирских грађевина тако да се о манастирима, уопште, као о градитељским цјелинама, и архитектури манастирских зграда ријетко пише, посебно о манастирима на тлу Босне и Херцеговине.⁷⁶

Градитељска цјелина манастира Завала данас се састоји од цркве Ваведења Пресвете Богородице за чију обнову је дат ферман 1587. године, засведеног прилаза, старог конака, остатака економског објеката, односно школе, који је, вјероватно, саграђен знатно прије проширења у XIX вијеку, звоника саграђеног у аустроугарском периоду 1899. године, конака саграђеног 1908, нове школе, саграђене почетком XX вијека (данас конак) пећине испоснице, чатрње и подзида.

Друга половина XVI вијека је период када је дат ферман за обнову више православних храмова; 1566. године за цркву манастира Житомислић, 1570. за цркву Светог Георгија манастира Ломнице а 1592. црква Свете Тројице у Пљевљима добија припрату. Вјероватно је на градњу храмова утицала и обнова Пећке Патријаршије 1577. године. Мада, ваља напоменути да је пред крај XV и у првој половини XVI вијека саграђен или обновљен низ цркава у Херцеговини; црква Светог Николе у Грахову 1499, Црква Успења Пресвете Богородице у Лугу 1503, црква Светог Николе у Тријебњу 1534. године.

Након царских реформи, у другој половини XIX вијека, ситуација, када је ријеч о православним манастирима, је нешто повољнија. Вјероватно је тада саграђен дрвени звоник на чијем мјесту је садашњи зидани. Манастир је у другој половини XIX и почетком XX вијека због повољнијих општих прилика проширен.

---

⁷⁵ В.Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, 1999. 169

⁷⁶ Прва обимна студија о средњовјековним манастирским грађевинама је *Крси у кружу* аутора С. Поповић из 1994.

Слика 15: Данашњи изглед манастира Завала, поглед из Појовоџ поља

5.2 АРХИТЕКТУРА МАНАСТИРСКЕ ЦРКВЕ

Слика 16: Поглед на манастирску цркву са југозапада

5.2.1 ОПИС ЦРКВЕ ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ

Црква манастира Завала је једини примјер полупећинске цркве у Босни и Херцеговини. Архитектонско рјешење условљено је њеним положајем. Сјеверном страном црква је подвучена под стијену, која великим дијелом чини њен сјеверни зид. Због специфичног, полупећинског положаја, замишљена основа грађевине претрпјела је одређене деформације.

Са спољне стране изгледа као да храм има једнобродну основу завршену полукружном апсидом на истоку, док је унутрашњост сложеније ријешена. Дужина цркве, без апсиде износи 12,05 метара, а са апсидом 14,20 m. Ширина на источној страни је 6,54 m а на западној 4,70 m. Висина јужног фасадног зида, од нивоа тла до стрехе, на југоисточном углу износи 4,20 m а на југозападном 2,70 метара.

Улаз у цркву је у јужном зиду припрате, што је овдје условљено особеним положајем цркве, тј. немогућношћу отварања врата на западној страни. Отвор за врата је правоугаон, уоквирен каменим довратницима и архитравном, каменом, гредом. У доњој зони десног источног довратника, уклесан је натпис : ПРЄКРН СЄ 1833.

Слика 17: Натпис на источном довратнику

Слика 18: Поглед на манастирску цркву са истока

Познато је да је за вријеме игумана Исаије Шојића (1816-1839.), између осталих радова, покривена и црква. У осовини врата налази се правоугаони прозорски отвор, чије димензије износе 0,43x1,01 m, са каменим оквирима благо закошеним према унутра. Димензије ових отвора резултат су обнове из 1911. године када су врата проширена а прозор изнад врата наново пробијен.⁷⁷ Још један прозор, нешто већих димензија 0,43x1,25 m, исте обраде допрозорника и надпрозорника налази се на јужној фасади; прозор јужне пијевнице. У конзерваторским радовима, 1963. године, у лијевом довратнику пронађен је фрагмент једног од завалских натписа, који је био узидан заједно са каменом, што значи да је током обнове цркве 1911. године уништен фрагмент живописа.

⁷⁷ В. Ђоровић, *нав.гјело. 170*

На источној фасади налазе се четири прозорска отвора, три правоугаона и један окулус. Оквири прозора олтара и ђаконикона исте су профилације као и оквири прозорских отвора јужне фасаде, с тим да су ови отвори знатно мањих димензија, олтарски 0,18x0,53 m, прозор ђаконикона 0,26x0,48 m. Најмањи прозорски отвор је прозор проскомидије, 0,18x0,36 m, чији допрозорници и натпрозорник нису профилисани, док је доња прозорска греда украшена. На забатном зиду је окулус са каменим оквиром, једноставне профилације.

Слика 19: Поглед на манастирску цркву са зајага

На западној фасади налази се један правоугаони прозорски отвор, димензија 0,50x0,53 m, лоциран на сјеверној страни, уз природну литицу, на којој се налази и допрозорник. На овом мјесту су раније постојала врата, која су у једној од обнова, могуће 1911. године зазидана. Да је на том дијелу фасаде интервенисано видљиво је по начину зидања. Фасадни зид зидан је блоковима кречњака у правилним редовима чији се низ ремети на сјеверној страни. Не само да су врата зазидана, него је разидан и дио фасадног зида да би

се створила грађевинска превеза. На раније постојање врата указују и два степеника лоцирана уз сјеверни дио западне фасаде. Ова врата била су улаз у катихумену, којој је данас онемогућен приступ. Градитељ се, вјероватно, одлучио за улаз са запада јер се због специфичног положаја, односно висинске разлике, са западног платоа директно улазило у катихумену. Тиме је била остварена и директна веза између полупећинске келије, западно од цркве, у коју се, такође, улази са поменутог платоа. Ова келија је била саставни дио старог конака.

Фасаде цркве су од камених блокова, фуговане кречним малтером док је кров покривен каменим плочама.

Ширина у ентеријеру је различита због неправилне форме стијене, која чини сјеверни зид храма, тако да је ширина у средини наоса 6,47 m, ширина припрате је 3,46 m а ширина олтарске апсиде 2,95 m. Висина централног, полуобличастог, свода је 5,23 m, а у припрати је свод нижи, 3,64 m, због катихумене која се налази изнад припрате. У наосу цркве су два пара пиластара различитих димензија; западни - 1,30x0,56 m и 1,60x0,57 m, источни - 1,78x0,60 m и 1,74x0,60 m.

Изнад свода припрате налази се нижа засведена правоугаона просторија, катихумена, која је према цркви отворена правоугаоним отвором уоквиреним профилисаним, каменим гредама. Са јужне и сјеверне стране ове просторије налазе се камена сједала.

Олтарска апсида је полукружна са полукалотом изнад. У апсиди се налази зидани синтронон. Висина синтронона је 0,37 m а ширина у централном дијелу износи 35 cm док се према крајевима сужава. Ниша проскомидије је на источном зиду а ђаконикона на јужном. У ниши проскомидије је прозорски отвор. У проскомидији се на сјеверном зиду, усјечена у природну стијену, налази још једна правоугаона ниша у чијем дну је отвор за одвод воде.

Под цркве био је од дијагонално постављених плоча од теракоте, димензија 0,21x0,21 m. Постављен је у аустроугарском периоду, вјероватно током обнове цркве 1911. године. Амвон чини квадрат величине 1,91x1,91 m у који је уписан круг који је испуњен шестоугаоницима од теракоте окер, понегдје црвенкасте а негдје сиве боје. Оквири квадрата и круга су од камених плоча различитих димензија. У центру круга је кружна камена плоча, амвонска розета, пречника 0,50 m, са централним мотивом који подсјећа на цвијет око кога су три концентрична круга, први правилан, остала два таласаста. Орнамент је урађен тако што је у жлијеве у камену сипано течно олово.

5.2.2 КОНСТРУКЦИЈА, ГРАЂЕВИНСКИ МАТЕРИЈАЛИ И ТЕХНИКЕ ГРАЂЕЊА ЦРКВЕ ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ

Дио конструктивног система завалске цркве су масивни зидови са јужне, источне и западне стране и пиластри у унутрашњости. На два пара пиластара, масивни зид на источној страни и масивни зид и природну стијену на западној страни ослоњени су прислоњени лукови. Црква је засведена полуобличастим сводом који је ослоњен на бочне прислоњене лукове који служе за прихватање оптерећења од сводова. Сви лукови су полукружног облика. Централни свод ојачан је са два попречна лука који на почетку излазе из равни зида у виду конзола. Дубоки пиластри су олакшани, лучно завршеним, пролазима, тако да црква одаје утисак тробродног рјешења иако је у елевацији једнобродно. Овдје се не може говорити о тробродном рјешењу, као код основа базилика, него је ријеч о рјешењу које је последица извођења особене доње конструкције.⁷⁸ Унутрашња структура завалске цркве показује да је, у питању развијенији тип једнобродне цркве са прислоњеним луковима.

Олтарска апсида засведена је полукалотом. Због деформације основе која је условљена природном литицом на сјеверној страни, апсида се не налази на средини источног зида.

Сводови су са горње стране запуњени трпанцем, мањим комадима камена у кречном малтеру, на који је директно постављен кровни покривач.

Темељи прихватају оптерећење од зидова и пиластара и преносе их на тло. Западни и дјелимично источни зид ослоњени су директно на природну стијену, док је јужни зид, у свом већем дијелу, био ослоњен директно на тло до конзерваторских радова који су извођени 60-тих година прошлог вијека, када је подзидан.

Нема података о градитељу манастирске цркве, што није необично обзиром да имена градитеља већег броја православних храмова нису позната. Херцеговина је подручје гдје су доста градили дубровачки мајстори. Многи од њих рођени су Херцеговци који су учили од дубровчачких градитеља.⁷⁹ У другој половини XV

---

⁷⁸ Слично рјешење, са пролазима у пиластрима, имају цркве манастира Гомионице и Пиве и црква Свете Тројице у Пљевљима.

⁷⁹ Михоч Радојевић, градитељ цркве у Грахову, поријеклом је Требињац, син Радоја Вукчића. Он је као дјечак отишао у Дубровник и тамо изучио зидарски занат. За њим су отишла и његова млађа браћа; Андрија, који је такође изучио за зидара, Марко који се усавршио у сликарству код највећег дубровачког сликара ренесансе Николе Божидаровића. Најмлађи брат постаје књигоноша и гласник Дубровачке Републике. В.

вијека, вјероватно, је пресудан утицај дубровачких градитеља. Могуће је да касније, посао преузимају домаћи мајстори који су или школовани у Дубровнику, или су занат изучили сарађујући са дубровачким мајсторима.⁸⁰ Јоаникије Памучина каже да је познато да су у цијелој Турској Поповци најбољи каменоресци и градитељи: они подижу градове, манастире, цркве и клешу најдивније надгробне споменике.⁸¹ Херцеговина је мјесто гдје се на камену рађа, живи и умире тако да је природно да је локално становништво, временом, обучено за веће градитељске подухвате. Дуг вијек трајања, могућност комбиновања и разноликост обраде одредили су, искључиво, употребу камена за зидање не само цркве, него и осталих манастирских грађевина. Камен је вађен у каменолому који се, вјероватно, налазио у близини манастира.

Манастирска црква саграђена је од два основна материјала, камена и кречног малтера, чијом комбинацијом је створен основни архитектонски облик. Начин производње креча био је добро познат јер је ријеч о материјалу који је био неопходан. Креч се и данас понегдје у Херцеговини пече на традиционалан начин, онако како се вјероватно пекао још у средњем вијеку. Малтер за зидање справљао се од креча, воде и ријечног пијеска мало крупнијег. Вјероватно је употребљаван пијесак из Требишњице. У малтер, којим су зидани темељи источног зида, додавана је црвена земља ткз. црвеница ради водонепропусности. Зидови цркве зидани су на начин карактеристичан за средњовјековно градитељство, од камених квадера, са два лица и испуном од камене ситнежи у кречном малтеру. Унутар зидова нису коришћена никаква спојна средства (кламфе, клинови и сл.) нити су у завршној зони зидова постављене дрвене греде, сантрачи. Свод, чија дебљина износи 0,30 m, такође је зидан каменим блоковима у кречом малтеру.

Док друге цркве, из истог периода у унутрашњости имају дрвену кровну конструкцију, то са херцеговачким, па и црквом манастира Завала није случај. Горња површина свода засипана је трпанцем, каменом ситнежи у кречном малтеру, чијим се заравнавањем добија облик кровне површине. Црква је покривена каменим плочама, вађеним у околним мајданима.

Кораћ – В.Ј. Ђурић, Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство, XV-XVII век, 564-565

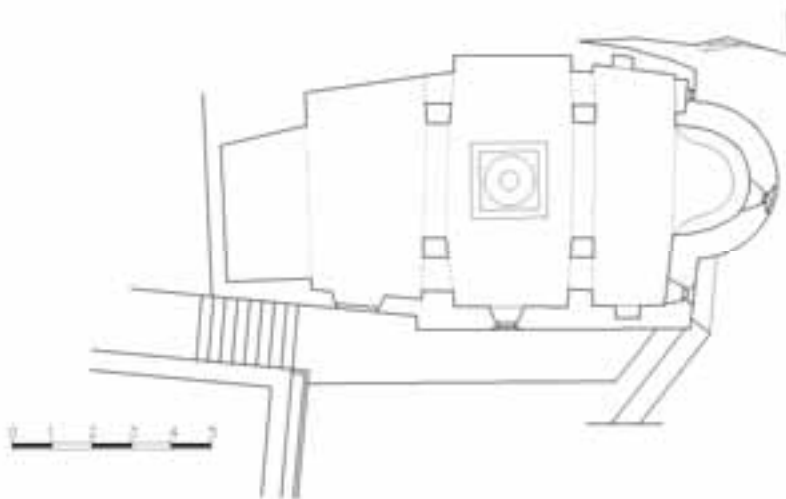
⁸⁰ У Дубровнику је зидање било један од најраспрострањенијих заната а прави назив зидара (murator) је риједак. Много чешће се помиње каменар (retrarius) као извођач зидарских радова. В. Кораћ *Грађињелска школа Поморја*, Београд 1965.149

⁸¹ П. Чокорило, Ј. Памучина, С.Скендерова, *Љејојиси*, Сарајево, 1976, 82

Оригинално је само источни зид имао темељ, од ломљеног камена у кречном малтеру, дубине сса 0,70 m.⁸² Ширина темеља је иста као и ширина зида изузев на мјестима споја полукружног зида олтарске апсиде и источног зида гдје се темељ степенасто шири.

Зидови храма споља су, углавном, слагани у хоризонталне редове са правилно превезаним спојницама. Фасадни зидови су фуговани кречним малтером. Ширина фуга износи од 2 до 4 cm.

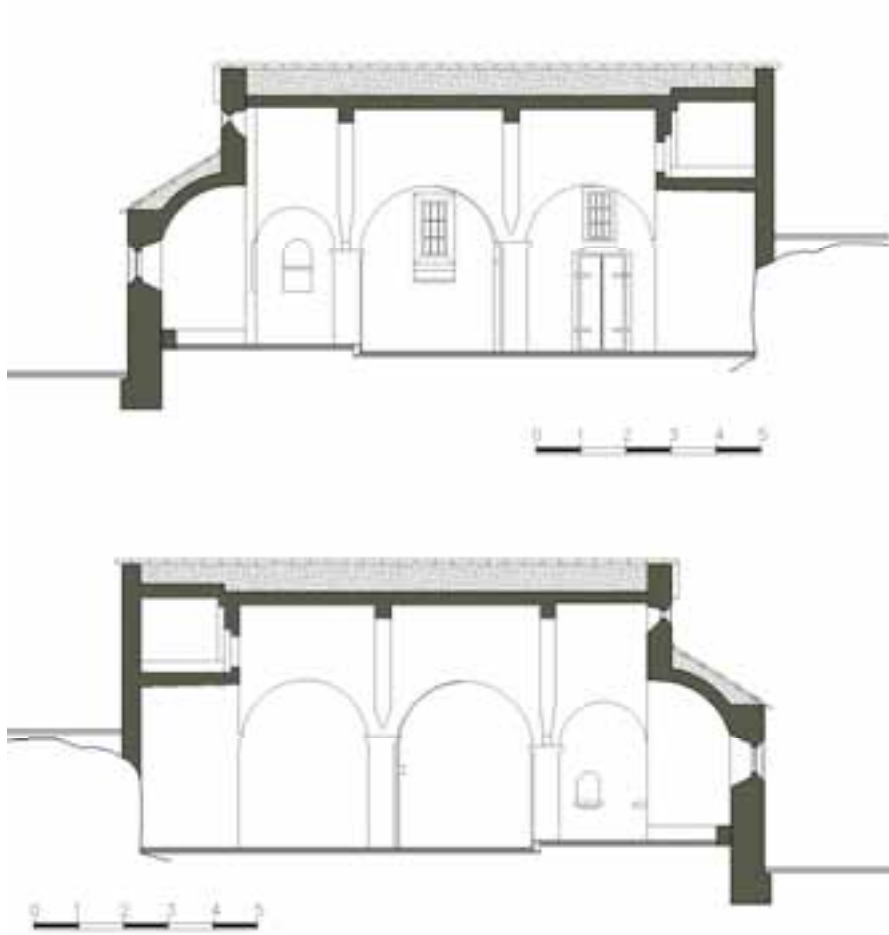
Према неким фрескама и иконама можемо видјети начин градње и организацију рада и можемо претпоставити да се на исти или сличан начин градило и у Завали. Зидање цркве манастира Мораче представљено је на слици на једној икони из XVII вијека. Ту можемо видјети начин преноса терета преко косе рампе и дио алата. На дечанским фрескама налазимо начин преноса терета и зидање куле.⁸³

Црџеж 5: Основа манастџирске цркве

⁸² Темелџи цркве испитани су у врџеме санационих радова почетком 60-тих година XX вијека. Тада је откривено да јужни зид зидан директно на тлу, без темелџа.

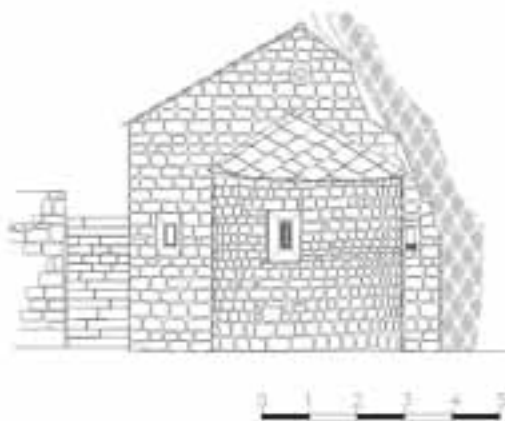
⁸³ С. Ненадовић, *Грађевинска шџехника у средњовџековној Србији*, Београд 2003.140-142

Цртеж 6: Подужни пресеци

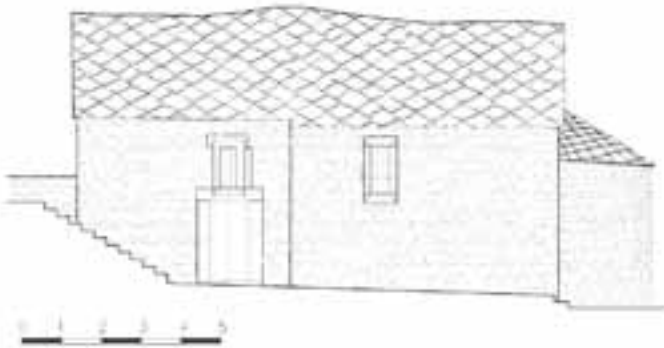
Црїеж 7: Поїречни їресїек

Црїеж 8: Исїочна фасада

Црїеж 9: Зайагна фасада

Црїеж 10: Јужна фасада

5.2.3 СТИЛСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ, УКРАСИ И ПОРИЈЕКЛО ГРАДИТЕЉСКОГ РЈЕШЕЊА

Црква манастира Завала изведена је из типа цркве са прислоњеним луковима и представља комбинацију једнобродне цркве и тробродног базиликалног рјешења. Сродну грађевину у Херцеговини налазимо у цркви манастира Житомислић, коју су подигли племићи из породице Храбрен-Милорадовић. Прототип архитектуре завалске цркве налази се у романици и прероманици. Херцеговачке цркве ни по чему се не издвајају по просторном рјешењу и основама од прероманичких и романичких цркава какве срећемо на Приморју, у Зети и Србији. Приморски утицај уочава се у примјени романичке, односно ранороманичке архитектуре цркава са прислоњеним луковима, у полукружним луковима и сводовима. Босанске и херцеговачке цркве из периода робовања под Турцима, за разлику од осталих цркава из истог периода на подручју Пеће патријаршије, у просјеку су нешто архитектонски вредније и монументалније. Цркве манастира Озрен, Папраћа, Возућа, Рмањ, Тавна у Босни, и Житомислић, Добрићево, Завала и Тврдош у Херцеговини могу се мјерити са само неким црквама на јужнословенским просторима, насталим у том периоду, као што су нпр. цркве манастира Пива и Хопово. Пива је задужбина херцеговачког митрополита Антонија, касније патријарха, а неке друге цркве у Србији и Црној Гори имају ктиторе из Босне и Херцеговине, или грађевине или живописа.⁸⁴

Да се са турским освајањем српских држава не прекидају везе између приморских градитеља и Срба ктитора у унутрашњости доказ је и архитектура цркве манастира Завала. Раније, када су ктитори били владари и властела, а српска држава моћна, градили су се монументални храмови. У периоду од краја XV до почетка XVII вијека саграђен је низ сеоских храмова у Херцеговини који припадају групи једнобродних цркава са прислоњеним луковима које су резултат посебних односа који се развијају након турских освајања као што су: цркве Светог Климента и Свете Петке у Мостаћима, Арханђела Михаила у Аранђелову, Светог Климента у Дражин Долу, Светог Јована у Жакову, Свете Неђеље у Талежи; све у околини Требиња. На територији Старе Херцеговине сачуване су двије цркве за чију изградњу су склопљени уговори

---

⁸⁴ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971. 123. Поред поменутог ктитора наводи се Фочак Јован који је међу ктиторима зидног сликарства у Св. Тројици у Пљевљима. Митрополит Антоније заслужан је и за обнову манастира Бање код Прибоја а даје и скупоцјени поклон Хиландару

који се налазе у Дубровачком архиву. Први је из 1499. године и односи се на цркву светог Николе у Грахову а други, сачињен почетком фебруара 1503. године је уговор о изградњи цркве у селу Луг код Требиња.⁸⁵ Ове двије цркве нису једини храмови које су дубровачки градитељи градили на тлу Херцеговине. Напротив, архивски документи потврђују да су на почетку турске владавине врло много радили за православне наручиоце. У то вријеме пронађен је карактеристичан тип храма који је имао прислоњене лукове на подужним зидовима као знак православног градитељства због чега је широко прихваћен, првенствено у Херцеговини.⁸⁶ Овај тип има двије варијанте; једнобродни план, што је архитектонско обиљежје мањих сеоских цркава и развијени план који споља има једнобродну основу, а у ентеријеру оставља утисак тробродног рјешења, како су грађене манастирске цркве у Завали и Житомислићу. Измијењене околности у којима се граде храмови скромнијих димензија а као ктитори појављују локални кнезови и војводе, монаси, црквени великодостојници и племенска братства, не умањују значај храмова насталих од XV до XVII вијека.

Иако је 1587. године дат ферман за обнову цркве, на основу чега се могло претпоставити постојање старије грађевине, све до посљедњих конзерваторских радова, који су трајали од 2001-2005. године доказа о њеном постојању није било. За потребе санационих радова на темељима цркве је, током октобра и новембра 2001. године, ископан ров са спољне и унутрашње стране јужног и источног зида. У оквиру тих конзерваторских радова извршена су и дјелимична археолошка истраживања када су, испод подних плоча, дуж дијела сјеверне и јужне стране откривени остаци старијих зидова и темеља, сјеверни који је широк 1,05 m и уз који је прислоњен постојећи зид, и јужни широк 1,10 m, удаљен од постојећег зида 0,22 m. Јужни зид завршава се у центру јужне пијевнице али обрушавање зида почиње у нивоу темеља југоисточног стуба. У зони

---

⁸⁵В. Кораћ – В.Ј. Ђурић, Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство, XV-XVII век, *Зборник филозофског факултета VIII-2*, Београд 1964, 562-569. Уговор из 1499. године склопио је, у име граховске општине, калуђер Лаврентије са дубровачким зидарима. Уговором су прецирине димензије цркве, ширина зидова, које се, углавном, поклапају са данашњим димензијама цркве светог Николе у Грахову. Уговор за изградњу цркве у селу Лугу код Требиња склопио је монах Роман, вјероватно сабрат манастира Тврдош са дубровачким зидаром Михочем Радојевићем, поријеклом Требињцем и у то вријеме познатим дубровачким мајстором. Монах Роман је вјероватно био упознат са градитељском вјештином Радојевића, чија су млађа браћа, такође, изучила занате у Дубровнику. Црква Успења Пресвете Богородице у Лугу, и поред извјесних одступања од прецизираних мјера, може се повезати са овим уговором.

⁸⁶ Исто, 569.

јужне пијевнице на дубини око 0,50 m уочен је црни слој земље различите дебљине, на основу чега се може претпоставити да је старија црква изгорјела у пожару.

Сјеверни зид завршава се, у нивоу прага олтара, матичном стијеном чија је горња површина обрађена и саставни је дио пода цркве. Могуће је да је та стијена била саставни дио темеља старије цркве.

Уз источни зид, у унутрашњости цркве, ископан је ров дубине око 1,50 m, углавном у насутом материјалу. Тада је утврђено да су горње зоне темеља апсиде рађене од правилно клесаног камена са фино обрађеним лицем и остацима малтера за малтерисање и постојање грађевинске превезе између источног зида и остатака старијих зидова. Наиме, завршне зоне постојећих темеља апсиде, односно два посљедња реда камена укупне висине око 0,55 m, зидани су истом врстом камена као и постојећа апсида. Анализом је утврђено да је употребљен исти малтер за зидање на доњим зонама апсиде као и на завршним зонама источног темеља. Све наведено указује на чињеницу да су неимари током обнове старију цркву проширили а апсиду надзидали.

Оба зида су грађена чврсто, од ломљеног камена, различитих димензија заливена кречним малтером. Начин градње, ширина старијих зидова и омалтерисано лице као и мала ширина цркве (око 3,80 m), упућују на прероманичку грађевину.⁸⁷ У прилог томе иде и постојање доње греде на прозору проскомидије и налаз каменог блока испод кровних камених плоча, који су украшени на начин који стилски одговара прероманичком периоду.

Доња греда, прозора који се налази на источном зиду, тачније у проскомидији, је дужине 37 cm, висине 12,5 cm а ширине 9 cm. Оштећења указују да је овај фрагмент био дужи. То је, уједно, једина фасадна пластика на манастирској цркви.

У насипу, изнад свода јужне пијевнице, пронађена је камена плоча украшена рељефом карактеристичним за прероманички период приближних димензија 30x30 cm, дебљине од 10-12 cm.⁸⁸ На плочи се налазе остаци малтера, што је разумљиво јер је дужи временски период била уграђена у насип. Рељефни украси налазе се на лицу плоче и са стране која је мање оштећена. Украс лица плоче,

---

⁸⁷ За овакву ширину зидова имамо бројне Аналогije у прероманичком периоду Приморја, нпр.

-Т. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, *Prilozi istraživanja starohrvatske arhitekture*, Split 1978.44, sl.1a, 47, sl.1a, 3a, 4,

⁸⁸ Приликом санације свода јужне пијевнице, 2002. године, било је потребно уклонити комплетан насип изнад свода када је пронађена плоча.

који се састоји од тројних полукругова, повезаних кратком правом, тројном линијом, који се међусобно преплићу, дјелимично се подудару са украсом плоче која је пронађена у остацима цркве Светог Петра.⁸⁹

Карактеристични мотиви камене пластике прероманичког периода су вегетални, геометријски, комбиновани са мотивима птица и преплет који је примјењен и на наведеној плочи. Може се претпоставити да је пронађена плоча дио старије цркве, због чега се на основу камене пластике, ширине и начина зидања старих зидова, може закључити да првобитна црква припада прероманичком периоду, који је трајао од краја IX до почетка XI вијека.

Опште карактеристике сакралних грађевина прероманичког периода су у већем броју случајева мале димензије, камен као грађевински материјал и лоша техника грађења. Фасаде прероманичких цркава су разуђене пиластрима и слијепим аркадама у завршним зонама. Зидају се подужне и централне грађевине, а првобитна црква у Завали вјероватно је била подужна, једнобродна засведена црква. Могуће је да је имала и ниже кубе које се овдје могло развити, и поред постојања природне литице, јер је ширина првобитне цркве била мања од ширине постојеће а под на нижој коти за сса 0,55 m на шта указује начин зидања темеља апсиде и остаци малтера на њима. Чињеница да куполе прероманичких цркава немају постоље, него ничу директно из крова, иде у прилог

Цртеж 11: Доња греда прозора проскомиције

Слика 20: Прозор проскомиције

⁸⁹ M. Vego, Arheološko iskopavanje u Zavali, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV*, 1959. 184,203

овој претпоставци. Прероманичке цркве имају камене олтарске преграде и богату камену пластику, обично око прозора, на порталима и иконостасним преградама.

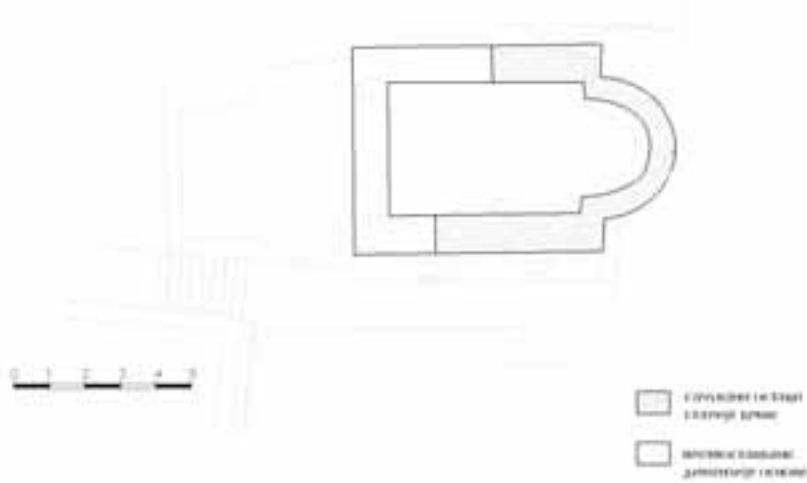
Црџеж 12: Камена плоча са прероманичким мотивом, предња и бочна страна

Спољна ширина прероманичке цркве била је око 6,0 m. С обзиром на то да нису извршена свеобухватна археолошка истраживања, нису пронађени остаци западног зида. Може се претпоставити да је дужина првобитне цркве била иста као и дужина постојеће без припрате, с обзиром на пропорције и природу терена. У тој варијанти дужина цркве са апсидом била је 9,0 m и однос дужине и ширине био је 1,5:1. Вјероватно је и првобитна црква припадала типу цркве са прислоњеним луковима. Може се претпоставити да је била покривена каменим плочама, што и јесте био начин покривања у прероманичком периоду а који у Херцеговини има континуитет до XX вијека. Ипак су материјални остаци оскудни да би се, са сигурношћу, првобитна црква могла реконструирати.

Манастирска црква у Завали имала је камену иконостасну преграду све до 60-тих година прошлог вијека када је уклоњена.⁹⁰ О изгледу камене иконостасне преграде немамо података.

---

⁹⁰ Meliha Ćorda, Konzervacija manastirske crkve u Zavali, *Naše starine IX*, Sarajevo, 1964. Као разлог уклањања камене иконостасне преграде наведено је да се ради о накнадној доградњи : „Због тога је тај иконостас порушен, с тим да се на његово мјесто поставе само греде довратнице за средња врата, царске двери, како би се задовољила сакрална функција цркве.” Није образложено на основу чега је установљено да се ради о накнадној доградњи нити је прецизирано о ком се временском периоду ради.

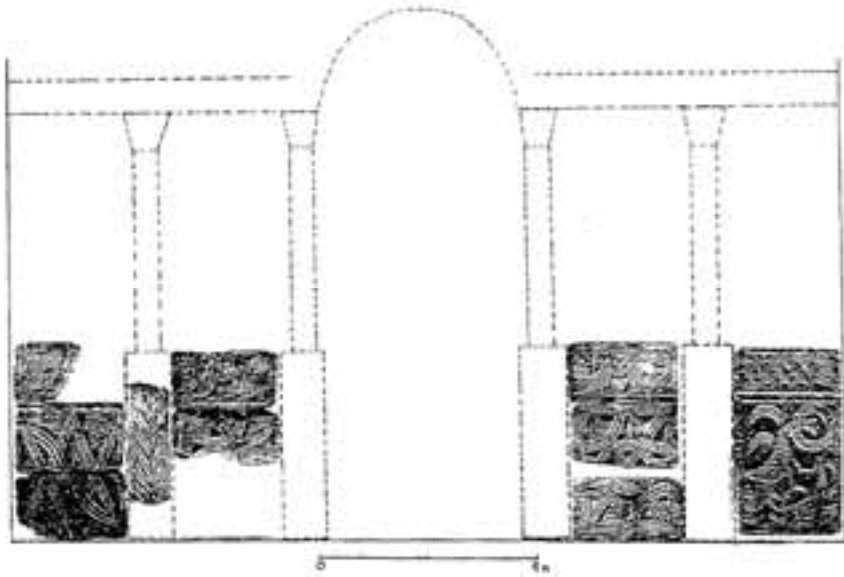

Цртеж 13: Положај остатака старије цркве

Откривањем старије цркве у манастиру Завала, отворило се питање првобитног положаја камене пластике која је дијелом пронађена у цркви Светог Петра а дијелом у манастиру и у селу. Поред прероманичких карактеристика унутрашња ширина првобитне цркве је око 3,80 m што се подудара са ширином реконструисане олтарске преграде која је приближно 3,76 m. Та подударност наводи на закључак да је преграда припадала овој цркви а да је касније, дјелимично прнесена у цркву Светог Петра гдје су неки комади и пронађени.⁹¹ Према томе новооткривена црква би се могла датовати, најкасније, у исто вријеме када и преграда, у IX вијек. Камена пластика у Завали пронађена је на више локалитета; манастирска црква, црква Светог Петра, локалитет Михаље, уграђена у више стамбених и помоћних објеката у селу. Може се

⁹¹ П.Прашталo, Нови подаци о манастиру Завала, *Гласник српског археолошког друштва*, вол.20, бр. 19, Београд, 2003, 185-196.

претпоставити да је већина те камене пластике припадала првобитној цркви манастира Завала.

Цртеж 14: Могућа реконструкција камене преграде (према П. Прашићало)

Након рушења те цркве већи дио камене пластике, као грађевински материјал, уграђен је у цркву Светог Петра за коју се, на основу градитељских карактеристика, може претпоставити да је саграђена у XIV вијеку.⁹²

⁹² Х. Михајловић (*ГЗМ*, 1890. 271-273) игуман манастира Завала, помиње у манастирском архиву два фермана који се односе на цркву Светог Петра у Завали, из 1591. и 1599. године... *из којих се јасно види да је у њом времену ова црква била узгор...* Наводи, такође и један арзохал (тужбу), у манастирском архиву, од калуђера из Завале на великог везира у коме се спомињу обе цркве, Свете Марије (Ваведенска) и Светог Петра у којој се моли да се опрости десетина на добра у Ораховом долу која припадају овим црквама. У архиву се налазила и свједоцба из 1652. године која је извјештај муфетиша о изведеним радовима у црквеном дворишту. Описује остатке цркве Светог Петра... *на самом клесаном камену нађе се, да је који окренути унутра, њиј. лишем од првашињег зида у садашњи зид, ња шћица више налази се каменијех њлоча, које су најљешие шишаране разнијем везовима, и све ове њлоче окренутије су у зид њако да им се никако вез (шаре) не може видјети.* М. Вега (*ГЗМ XIV* 1959. 187.) датије цркву Светог Петра у период од IX-XII вијека уз констатацију да је највјероватније саграђена у другој половини XII вијека. Констатација М. Вега да је црква вјероватно грађена на свод је тешко одржива јер ширина зидова је 50-53 cm што конструктивно никако не може одговарати засведеној конструкцији. Знатно већа ширина зидова одговарала би засведеној конструкцији. Овдје је вјероватно била дрвена кровна конструкција док је само апсида имала зидану

Камене плоче из Завале један су од најљепших украса који су, до данас, сачувани. На простору Херцеговине било је много како профаних, тако и сакралних објеката, који су временом нестали или су уништени. Ове плоче су једна од вјерних слика периода од IX –XII вијека који, на нашој територији, у историји умјетности представља велику непознаницу. Посебно су значајне јер су у православној традицији више заступљене фреске и иконе, док скулптуре има веома мало. Скулптура је углавном била примјењена; нпр. портали цркве манастира Студенице и Мораче. Камене плоче са мотивом птица нису само ликовно интересантна представа, него су и једна велика загонетка.

Камена пластика из Завале доведена је у везу са Мирослављевим јеванђељем, које је писано око 1197. године, у коме има већи број заставица у двоплетеру и троплетеру. Једна од тих заставица слична је украсу са једног каменог фрагмента из Завале⁹³. Тијела птица у Мирослављевом јеванђељу рађена су помоћу тачкица и црта као и у Завали. Могуће је претпоставити да је илуминатор Мирослављевог јеванђеља био у додиру са каменом пластиком првобитне манастирске цркве.⁹⁴

полукалоту, на шта указују остаци седре. Вего такође констатује да је црква Светог Петра саграђена на мјесту старије цркве чији су зидови били истих димензија, што опет не може одговарати ранороманичком периоду. Ђ. Баслер и С. Тихић на основу пластике датују цркву Светог Петра у период од IX-XI вијека, што је неодрживо јер је јасно да камена пластика није припадала тој цркви. Као најмјеродавније може се прихватити мишљење П. Праштала који датује цркву у XIV вијек, што се може потврдити на основу карактеристика градње.

⁹³ M. Vego, *nav. djelo*, 191-193

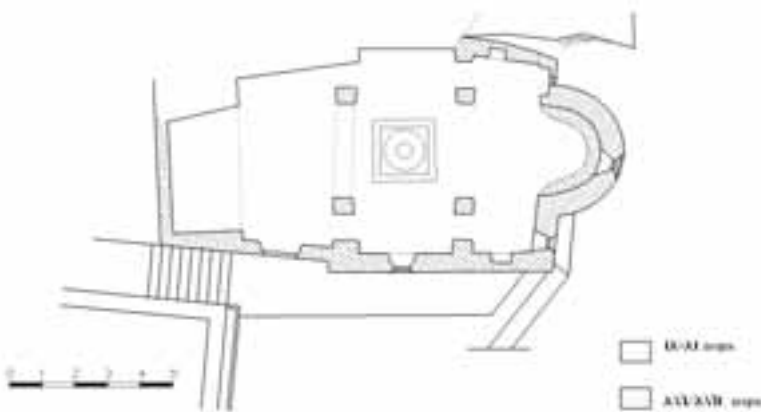
⁹⁴ Мирослављево јеванђеље уписано је на Унескову листу "Памћење свијета" (Memory of the World). Предмети уписани на листу најбоље документују један од сегмената људског стваралаштва свог времена и документи су од изузетног значаја за човјечанство.

Слика 21: Пѣице из
 Мирославѣвоѣ јеванђеља (у уѣлу
 ѡрајейна ѡлоча ѡнађена у
 Завали)

Слика 22: Дијелови камене
 ѡласѣишке ѡнађени у цркви
 Свеиѡѣ Пеѣира

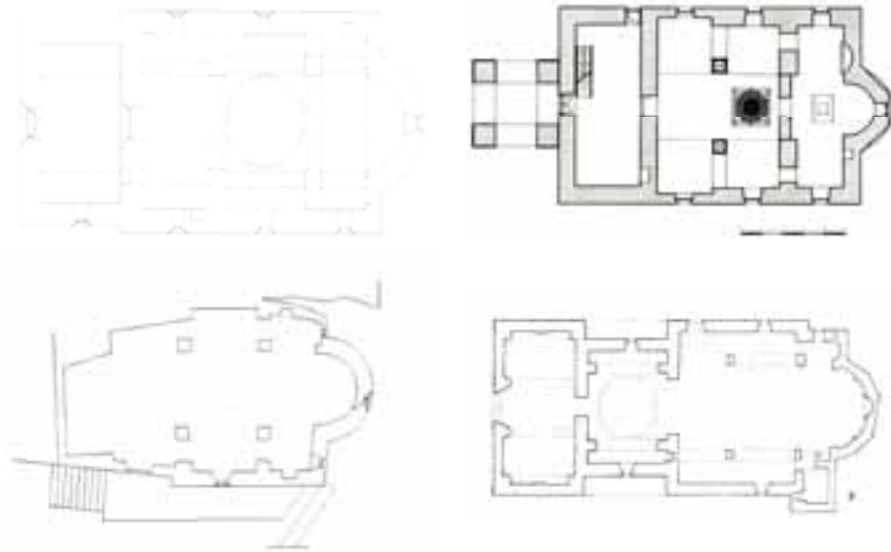

Црѣјез 15: Фазе у изѣрађњи цркве

5.2.4 АНАЛОГИЈЕ

Сродне грађевине цркви Ваведења Пресвете Богородице манастира Завала су цркве манастира Житомислић, Ломница и Света Тројица у Пљевљима. Све наведене цркве у унутрашњости имају тробродан а споља једнобродан план. Тробродан план образован је помоћу бочних прислоњених лукова, односно сводова. Црква манастира Ломнице, за разлику од осталих, има слијепу куполу.

Цртеж 16: Основе цркава манастира Ломница, Житомислић, Завала и Света Тројица у Пљевљима

Поред конструктивног склопа још је много елемената који цркву манастира Завала доводе у везу са другим манастирским црквама, у првом реду црквом манастира Житомислић. У вријеме обнове завалске цркве, већ је била обновљена црква манастира Житомислић. Житомислићку цркву обновили су племићи из лозе Храбрен-Милорадовића. Како се исти помињу у завалском *Поменику*, може се претпоставити и да су ктитори обнове манастирске цркве. Могуће је да су размијењивана искуства, што потврђује и чињеница да је заједничко за обе цркве исто просторно рјешење, катихумена, слични амвони и стубови који се у Завали данас налазе у манастирској порти. Може се претпоставити да је ријеч о истом

градитељу, или из исте мајсторске школе, којег је ангажовала породица Храбрен Милорадовић, јер обе цркве су обновљене у кратком временском размаку, житомилићка 1566, завалска 1587. године.

Слика 23: Слупови у њорји манастира Завала

Слика 24: Слупови у црквама манастира Тврдош и Житомилић

Обе цркве изнад припрате имају катихумену. У цркви манастира Житомилић улаз у катихумену ријешен је отвором у своду припрате. Намјена катихумене позната је из средњовјековних извора, а према подацима о манастиру Жичи могла је да послужи за праћење збивања у цркви.

Са источне стране цркве, у манастирској порти, изнад прилаза, налазе се три камена стуба, октогоналног пресека, за које је, још тешко, утврдити поријекло. Два стуба су са базама и готово су идентични са стубовима цркве манастира Житомилић. На капителу житомилићке цркве је натпис мајстора Вукашина од манастира Ораховице из 1602/1603 године. Током посљедње обнове цркве, од 2002. до 2005. године дошло се до нових сазнања на основу којих се може претпоставити да је црква имала куполу⁹⁵. Ферман за обнову цркве у Житомилићу је из 1566. године а стубови су из 1602/3. Године 1613. водио се судски спор пред шеријатским судом између муслимана из Житомилића и “раје Вука и Стојана” чији су “...стародједови оградиле на четири дирека (стуба) једну цркву и унутра слике извјешали и обојили”....због чега се тражило

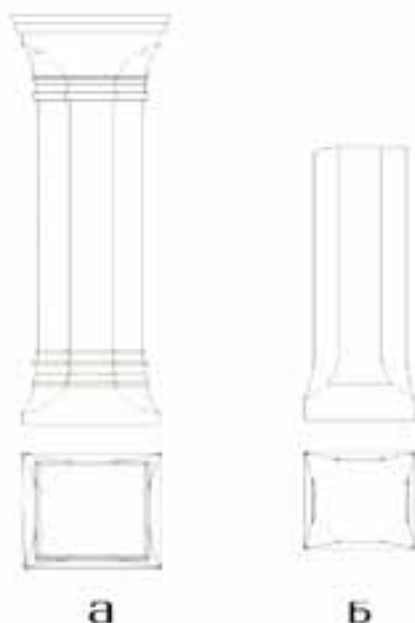
⁹⁵ М. Окиљ, *Васкрс Житомилића*, Бања Лука, 2005, 31-32

“да се то одстрани.”⁹⁶ Могуће је да се почетком XVII вијека жељело интервенисати и на архитектури завалске цркве али се одустало због проблема у Житомислићу, чиме се може објаснити и чињеница да сви стубови у порти нису завршени.

Завалски амвон има доста сличности са Тврдошким⁹⁷ који је, такође, био кружног облика, попуњен шестоугаоницима и истог колорита, и житомислићким, гдје је, додуше, у квадрат уписан осмоугаоник али такође испуњен шестоугаоницима.

Амвон, у облику квадрата са уписаним кругом упућују и на амвоне појединих средњовјековних храмова, као што су дечански, ресавски, амвон у цркви Марковог манастира и Љуботена. Обликом и имитацијом мозаика подржавају се стари узор.

Амвон у цркви манастира Житомислић, који је доста сличан, а по начину обраде готово идентичан завалском, датован је у XVII вијек.⁹⁸ Могуће је да су у вријеме обнове цркве 1911. године замијењене подне плоче а задржан стари амвон, тако да би се амвон у завалској цркви могао датовати у XVII вијек. У тој варијанти остаци старијег пода, који су на нижој коти од постојећег за 0,55 m, могли би бити датирани у вријеме обнове цркве, крај XVI вијека. Мада, постоји вјероватноћа, да је амвон првобитно био виши од нивоа пода.

Цртеж 17:

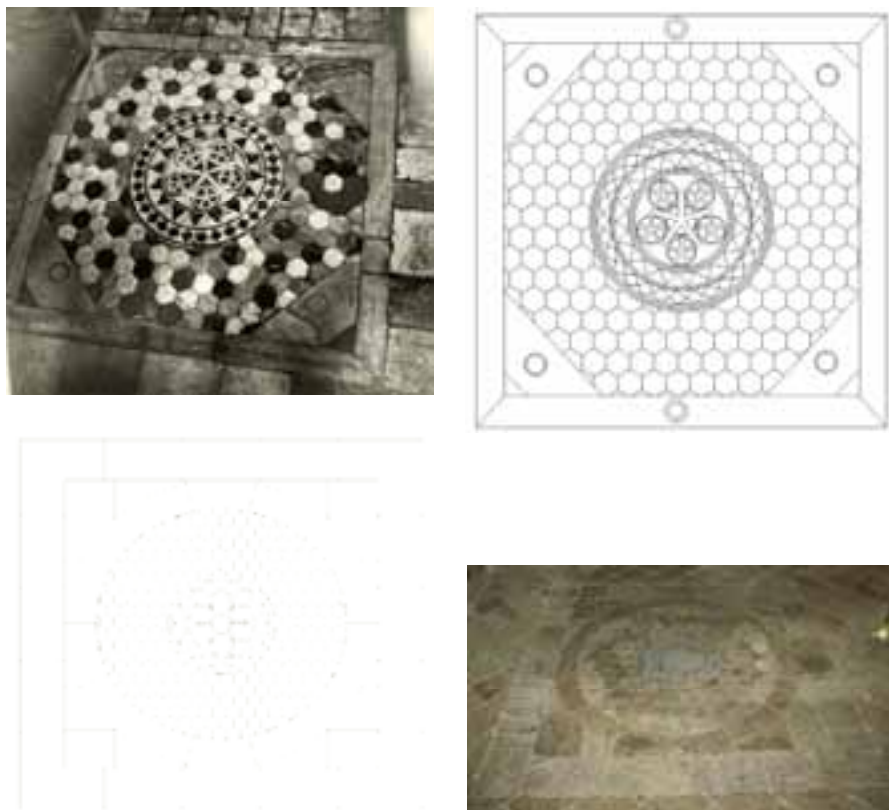
- а) сџуб у наосу цркве манастира Житомислић,
 б) сџуб у порти манастира Завала

⁹⁶ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 136.

⁹⁷ Амвон у тврдошкој цркви уклоњен је приликом последњих археолошких ископавања деведесетих година XX вијека, након чега је урађен нови под.

⁹⁸ Љ. Којић *Манастир Житомислић*, Сарајево 1983, 80.

У односу на архитектонски сродне цркве само завалска у олтарској апсиди има синтронон који је озидан уз зид апсиде, без епископског престола у средишту, ткз. горњег мјеста. Синтронон, са горњим мјестом, постоји у свим старијим рашким црквама. Претпоставља се да је у Богородичиној цркви манастира Студенице епископско сједиште накнадно уметнуто.⁹⁹ Синтронони се налазе и у црквама манастира Дечани и Успења Богородице у Морачи.

Слика 25: Амвон а) црква манастира Жићомисић,
б) црква манастира Завала

⁹⁹ Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Музеј у Приштини, Београд 2005. 244
Аутор констатује да камени епископски престоли постоје у црквеној архитектури Запада, а да су прво у Морачу а потом у Дечане могли доспјети посредством которске катедрале Светог Трипуна.

Поред цркве манастира Завала јужна врата, али уз главни улаз на западној страни, имају и манастирске цркве у Тавни, Папраћи и Липљу док цркве манастира Озрен и Гомионица, поред јужних, имају улазе и са сјеверне стране. Манастирска црква у Моштаници нема улаз са западне стране него се он одувијек налазио на југу, као и код цркве у Завали, мада овдје није било никаквих природних препрека на западној страни.

5.3 АРХИТЕКТУРА МАНАСТИРСКИХ ГРАЂЕВИНА

Манастирска црква, пролаз, пећине-испоснице чине старо језгро манастира које је лоцирано на вишем платоу, док су на нижем платоу лоцирани објекти саграђени у другој половини XIX и почетком XX вијека. Вјероватно су економски објекти били лоцирани на нижем платоу и знатно прије XIX вијека.

Западно и југозападно од цркве налазе се остаци келија, иза којих се даље према западу налази пећина а са сјеверне стране окапина. Да су то остаци келија сазнајемо из поузданих описа насталих 1904, 1911, 1913. године.¹⁰⁰ Из истих описа сазнајемо да је доњи ниво манастира, настао у периоду Аустро-угарске окупације заједно са звоником, лоцираним на литици сјевероисточно изнад цркве и прилазним степе-ништем.

Југозападно од цркве налази се зграда правоугаоне основе димензија 5,06 x 4,04 m, која је покривена двоводним кровом. Зграда је била дио цјелине старог конака коме је припадала и постојећа полупећинска келија. Ријеч је о

Слика 26: Поглед на стари конак

¹⁰⁰ В. Ђоровић, нав.д. 169. 170. Ђоровић даје следећи опис: "Изнад манастира подигнуте су у камену три старе ћелије, данас трошне и једва на окупу. Дрвени уски тријем спаја их изнад камених пећина, а с њих се одмах улази у само брдо. Кад удари суви оштри вјетар кроз вратла или када почне силна, јесенска киша отворени тријем не даје никакве заштите и у тој беспомоћности мора да су врло језиве мрачне, октобарске вечери са овом пустињом. Све ово, ти старински иструтели станови, пећинска црква, пустош камене околине изазивају осјећање нечег несвјесног, прадавног и у ствари оданог Богу....Мало пред мој долазак у манастир (1911. и 1913.) проширивана је манастирска авлија, срушен је стари прилаз кроз доњи свод и ударен је нов прозор изнад црквених врата, која су исто тако модернисана и проширена. Општи утисак изгубио је тако од првобитне мистике и слика манастира има сад нешто другачији изглед него што је био 1904. када сам први пут долазио овамо."

старом конаку, тачније речено, једином објекту, уз цркву, до данас сачуваном из старог језгра манастира. Простор, на коме је објекат, је усјечен у природну литицу која је саставни дио грађевине, односно сјеверозападни угао конака. Уз јужну страну конака налази се камено степениште које води на виши ниво на коме су звоник и гробље. На источној фасади старог конака из равни зида конзолно су истакнуте камене плоче а површина испод њих је малтерисана док је изнад камено фасадно платно. Како се тло од цркве до старог конака пење терасасто, ове плоче су, вјероватно остатак покроба просторије која је била источни дио конака у вријеме изградње. Улаз се налази на сјеверној фасади, а то су правоугаона врата са дрвеним гредама, надвратницима, са унутрашње стране. До врата води степениште зидано правилним каменим блоковима кречњака. На јужном зиду су три правоугаона прозора, пушкарнице која су на фасадама јако малих димензија 0,16 x 0,26 m и 0,15 x 0,24 m. У унутрашњости се на сјеверном зиду налазе четири правоугаоне нише, степенасто постављене, а на јужном двије. Под је од неправилних камених плоча.

Зграда је зидана правилним блоковима кречњака који су сложени, углавном, у хоризонталне редове. Ширина зидова износи 0,46 m. Зидови су зидани са два лица и испуном од камене ситнежи и кречног малтера који је употребљаван и као везиво. Фасаде су фуговане фугама од кречног малтера, изузев доње зоне источне фасаде која је малтерисана. Кров је покривен каменим плочама које су сложене у дијагоналне редове. Плоче су постављене директно на, густо поредане, дрвене рогове.

Западно од цркве налазиле су се двије пећине-келије и једна полупећинска келија која је и данас у употреби. Келија је озидана са источне и, дјелимично, јужне стране а сјеверном и западном страном подвучена је под литицу. Улаз је на источној страни, са омањег платоа који повезује келију и цркву. Са истог платоа је раније био улаз у катихумену. Свјетлост у унутрашњост допире преко омањег, правоугаоног, прозорског отвора на јужној фасади, који је уоквирен каменим гредама. Ентеријер је крајње једноставан; западни зид је дјелимично природна стијена а остатак је зидан блоковима кречњака у правилним редовима, под је поплочан каменим плочама. На сјевероисточном углу налази се стијена, дио литице, која је саставни дио унутрашњости келије. Унутрашње површине су окречене без претходног малтерисања.

*Слика 27: Келија и пећина- капела,
поглед са југоистока*

Зидови су зидани директно на природној литици, без темеља. Један дио стропа чини природна стијена, под коју је келија подвучена, док је источни дио засведен полуобличастим сводом. Горња површина је заравната тако да се добио једноводни кров са благим падом према југу, који је покривен каменим плочама.

Уз јужни зид је степениште које води до стрехе, а даље, преко крова, долази се до омање пећине у којој је данас капела. Јужно од степеништа води стаза до старог конака са које се улази у другу пећину, која је лоцирана сјеверно у односу на стари конак а западно у односу на цркву. Према унутрашњости се сужава у облику лијевка, а непосредно након улаза терен

се пење тако да је употребљива површина веома мала.

На улазу у пећину налазе се остаци зидова максималне висине сса 1,20 m. Ширина зидова је 0,52 m, а као и остале манастирске грађевине, зидан је од правилно клесаних блокова кречњака. Ови остаци упућују на то да су улази у пећине били зазидани што доказује и остатак архитравне греде на једном од зидова. Испред пећине, на источној страни, налази се камена стопа која је била база за дрвени стуб тријема кога описује и В. Ђоровић. Тријем је вјероватно био мале ширине, што потврђује положај камене стопе и податак да није пружао никакве заштите за вријеме јесењих киша и јаких вјетрова. Поменути тријем налазио се испред двије пећине, на горњем нивоу и повезивао их је са зградом старог конака. Изнад је била дрвена веранда, шетница, са које се улазило у келије чији је западни зид била природна литица. Зидови испред улаза у пећину били су високи, што се може видјети на фотографији насталој почетком XX вијека. И данас су на природној стијени, западно од цркве видљиви остаци старог малтера на већим површинама и

лежишта за дрвене греде што потврђује постојање зидане структуре испред улаза у пећине чију је висину ограничавала природна конфигурација литице. Келије су биле на три висинска нивоа. Први је била постојећа засведена келија, на другом су биле двије пећинекелије повезане са постојећим старим конаком, а на трећем двије келије, окренуте према истоку. Завршне зоне зида су се спајале са литицом тако да су келије трећег нивоа биле подвучене под стијену. Није познато да ли су полупећинске келије биле у употреби у првој половини XX вијека, односно након 1913. године када је Владимир Ђоровић констатовао промјене у изгледу манастира.¹⁰¹ О постојању дрвеног тријема свједочи и цртеж објављен у Гласнику Земаљког музеја из 1890. године.

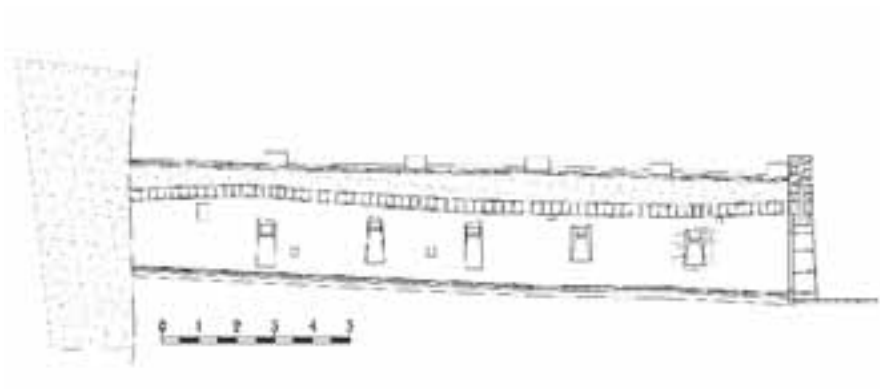
Слика 28: Поглед са југоисточа, у првом плану урилиз

---

¹⁰¹ Нав. дјело, 169-170

Црїеж 18: Основа ѓрилаза

Црїеж 19: Подужни и ѓойречни ѓресјек ѓрилаза

На старој фотографији, која је настала почетком XX вијека могу се видјети дрвене степенице, на западној страни цркве, које воде на виши ниво. Ово дрвено степениште касније је замијењено, зиданим, каменим које је постављено уз јужну фасаду старог конака. Према начину израде може се претпоставити да је степениште настало у аустроугарском периоду, када је озидан и звоник на преслицу.

Плато, испред старог конака и пећинских келија, са источне стране омеђен је потпорним зидом а са јужне стране степенасто завршеним зидом који је постављен директно на природну литицу. Овај зид раније је био манастирско обзиће а уједно и јужни зид једног од манастирских објеката, што потврђује и цртеж настао крајем XIX вијека.

Источно од цркве, усјечен западном страном у природну падину, налази се засведени прилаз, кроз који је водио једини могући пут до манастирске цркве све до краја XIX вијека. У посљедњој деценији XIX и почетком XX вијека, манастир се проширује на „доњи плато”, односно граде се нове манастирске грађевине; конаци, школа, кухиња тако да се временом напуштају келије пећине. Стијена, југоисточно у односу на цркву, је минирана и ту је саграђено степениште које води до црквеног платоа. Изградњом овог степеништа засведени прилаз губи улогу коју је имао вијековима.

Улаз у прилаз је на јужној страни кроз, на фасадној равни, лучно завршен отвор а излаз на западној страни, преко правоугаоног отвора врата и трапезастог степеништа које води у порту цркве. Дужина прилаза на источној страни износи 18,45 m а на западној 17,38 m. Ширина је такође различита; тако да укупна износи на јужној, улазној, страни 4,15 m а на сјеверној 4,60 m и у унутрашњости се креће од 1,93 m на југу, преко 2,58 у централном дијелу до 2,78 m на сјеверу уз природну литицу.

Висина у највишој тачки источног зида износи сса 5,00 m, а мањи дио тога зида чини природна стијена, док је сјеверном страном прилаз наслоњен на природну литицу. На источном зиду налази се пет прозорских отвора у облику пушкарница, сви различитих димензија и висине парапета, тако да димензије, од југа према сјеверу, износе 0,29x0,16 m, 0,25x0,18 m, 0,31x0,18 m, 0,30x0,18 m и 0,32 x0,29 m. Поред ових отвора, на источном зиду налазе се још четири мања, правоугаона, отвора. У унутрашњости у сјеверном дијелу источног зида налази се једна правоугаона ниша, димензија 0,31x0,40 m. У западном зиду налази се једна ниша завршена косинама, попут двоводног крова, ширине 0,52 m, дубине

0,40 m и укупне висине 0,60 m. Сјеверно од ње је друга зазидана, правоугаона димензија 0,90x0,67 m. У зиду су још пет правилних правоугаоних удубљења, мањих димензија, лоцираних на различитим висинама који изгледају као лежишта за греде. На сјеверу, у природној литици налазила се правоугаона ниша која је временом зазидана. Унутрашња висина је различита; на југу у тјемени свода износи 2,27 m а на сјеверу 2,15 m. Прилаз је поплочан неправилним каменим плочама.

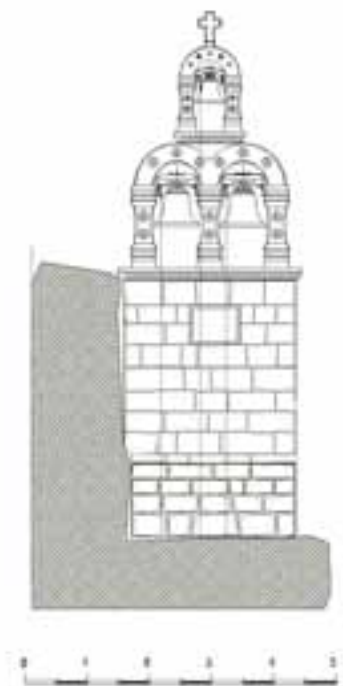
Прилаз је зидан правоугаоним тесаницима камена, у кречном малтеру, у неправилним редовима. Ширина зида је различита и износи од 0,75 m до 1,45 m у југоисточном углу. Засведен је а горња површина свода је поравната и поплочана каменим плочама и саставни је дио црквене порте. Завршетак источног зида је дио оградне порте и на његовој унутрашњој страни налазе се четири пиластра. Уз и на западном зиду прилаза, на горњем нивоу, поредана су четири стуба, један зидани, правоугаоног пресјека и три камена, од ситнозрног пјешчара, октогоналног пресјека, са базама. Базе два стуба биле су укопане у тло до посљедњих конзерваторских радова 2003. године.

Евидентно је више грађевинских фаза, на шта указује различит облик свода прилаза који је у сјеверном дијелу благо преломљен, на дужини од 3,5 m до иза излазних врата, а осталом дужином полубличасти.

Вјероватно је првобитни улаз у прилаз био на сјеверном дијелу источног зида, уз природну литицу, јер је и данас, због начина слагања камених блокова, могуће разазнати ранији отвор врата.

Према концепту организације манастира, морао је да постоји један главни манастирски улаз. Поред главног, обично, су постојали и споредни који су, углавном водили до економског дијела, што у манастиру Завала није био случај. Поред тога што је кроз прилаз био омогућен једини приступ манастиру, имао је још једну практичну примјену а то је заштита, што потврђује и облик прозорских отвора.

Високо изнад цркве, на врху литице, на сјеверозападној страни, постављен је тродјелни звоник “на преслицу”, саграђен 1899. године. Постоље утиснуто у природну литицу, зидано је каменим квадерима у правилним редовима, завршено једноставно профилисаним каменим вијенцем. У горњој зони, у осовини је правоугаона плоча са натписом **ОБАН ЗВОНИК НАЧИНИ ОКРУЖНИ СРПСКИ ПРАЕПСЛ. НАРОД ПОД УПРАВНОМ НИКИФОРЯ ВУННОВИЧА 1899.**

Црџеж 20: Јужни изглед звоника

Слика 29: Поглед на звоник са југоисточа

Доњи дио преслице чине три стуба октогоналног пресјека са базама и капителима и по двије розете са рељефним цвијетним мотивом. Стубови су повезани дводјелном лучном гредом на којој се понавља мотив розете, по три на сваком луку. На лучну греду ослоњено је постоље за једнодјелну преслицу завршену каменим крстом. На лучном завршетку појављује се други рељефни украс, три шестокраке звијезде и двије розете. Низ цркава у Херцеговини крајем XIX и у првим годинама XX вијека добија звонике “на преслицу”, по правилу на западном прочељу, тако што се разиђује завршетак западног забатног зида и на том мјесту формира звоник.

Положај звоника манастира Завала је јединствен на ширем подручју. Мада је постојала могућност да буде формиран на запад-

ном прочељу, истина скромнијих габарита, ипак је саграђен на неприступачном мјесту, на врху литице. Могуће да је избор положаја утицало и постојање дрвеног звоника на истом мјесту. Овај тип звоника распрострањен је у Приморју, Херцеговини и Црној Гори. Већи број звоника херцеговачких цркава саграђен је након царских реформи, дакле у другој половини XIX вијека, јер је раније била забрањена употреба звона у хришћанским богомољама. Звоник је једини објекат манастирског комплекса из аустро-угарског периода који је лоциран у старом језгру манастира.

Слика 30: Остаци економског објекта

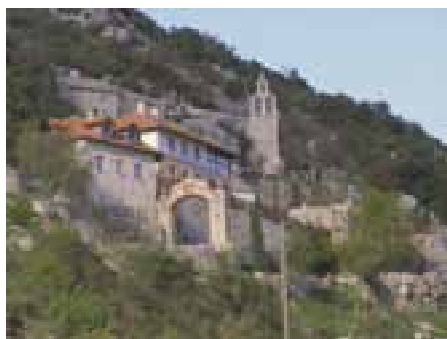
На нижем нивоу, источно од прилазног пута, лоцирана је омања грађевина саграђена, или обновљена, вјероватно у првој половини XIX вијека, за вријеме игумана Исаије Шојића. Својом западном и сјеверном страном усјечена је у природну падину, односно стијену. Објекат, који се састојао од сутерена и спрата, данас је у рушевном стању. Зидан је правилним каменим блоковима а двоводни кров био је покривен каменим плочама. На источном зиду налазила су се три прозорска отвора завршена сегментним луком, који су временом зазидани, вјероватно након промјене

намјене објекта. Међуспратна конструкција била је дрвена, што доказују и лежишта за греде која су видљива у нивоу међуспратне конструкције. Улаз у објекат налази се на јужној страни у нивоу сутерена. Вјероватно је и прије XIX вијека на овом мјесту постојао приземан економски објекат. Крајем XIX вијека дограђен је спрат и промијењена је намјена објекта.

Западно од пута који повезује манастирску порту и путни правац који води од Равног према Сланом на јадранској обали, лоцирана је првобитно зграда школе, данас конак, саграђена 1886. године. Даље, идући према цркви налази се конак подигнут 1908. године. Састоји се од приземља и спрата, зидан је каменом, међуспратна конструкција је од дрвених греда, малтерисаних је фасада, четвероводног крова, ширине носивих зидова 0,55 m. Једини украс на фасади је једноставни кордонски вијенац. До посљедње обнове прозорски отвори били су правоугаони а сада су лучно завршени.

Између ова два објекта, је мањи приземни објекат, правоугаоне основе, димензија 6,07 x 4,12 m, двоводног крова који је, све донедавно, био манастирска кухиња. С обзиром да је исти начин зидања и иста ширина зидова, вјероватно је саграђен када и конак, почетком XX вијека. Сва три објекта су без посебних стилских одлика.

Слика 31: Поглед на манастир са јужног цијелока. У првом плану конак саграђен 1886. иза кога се налази конак саграђен 1908.

Слика 32: Кухиња

Са источне стране је манастирско обзиђе, које се степенасто спушта према путу, односно према Поповом пољу. Истовремено има и улогу потпорног зида у односу на падину. Конфигурација терена је таква да је манастир са осталих страна, заклоњен литицама.

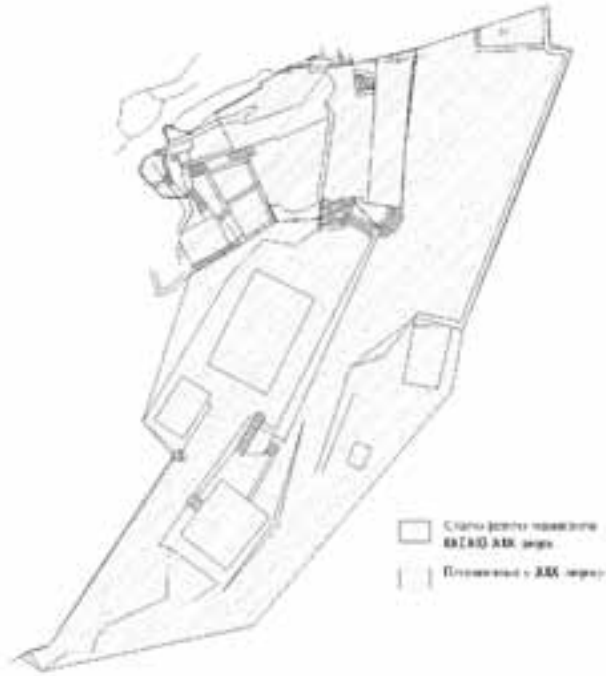
Високо у брдима, западно од манастира, налази се пећина испосница. На омањој заравни, испред улаза, су темељи правоугаоне грађевине, чија је краћа страна управна на стијену а која је са пећином чинила грађевинску цјелину. Поред овог, пећина има још један улаз на вишој коти. На улазу пећина је широка а након два метра нагло се сужава и даље иде дубоко у брдо. На мјесту сужења пећина постаје и знатно нижа, тако да је ту висина сса 1,50 m. Недалеко у брду, сјеверозападно од испоснице, на маленом платоу налази се чатрња, која је вјероватно саграђена за потребе калуђера. У посљедњем рату 1991-95. испосница је служила за војне потребе тако да су остаци грађевине девастирани а на платоу испред пећине саграђен је транше који ни до данас није уклоњен.

Без свеобухватних археолошких истраживања тешко је прецизно утврдити развојне фазе. Материјални остаци манастирских грађевина старог језгра манастира, у обиму у коме су сачувани, не пружају довољно података на основу којих би се градиле тачне слике градитељства по епохама. Временом су, сходно потребама манастирских заједница настајале нове грађевине или су старе битно преправљане и прошириване. Осим пећина-келија, за које се готово поуздано може тврдити да су коришћене у вријеме оснивања манастира, о изгледу и положају осталих манастирских објеката тешко је говорити. Вјероватно су при бројним обновама, након ратова, похара или због нових потреба та здања мијењана или рушена да би се изградила нова. Положај старог конака и остаци зидова, цртеж настао крајем XIX вијека, доказују постојање грађевина које су твориле јужно манастирско обзиђе. На мјесту данашњег степеништа, постављен директно на природну стијену која је минирана, налазио се објекат који је био савршено уклопљен у природни амбијент. За потребе конструктивне санације прилаза, 2003. године су са његове западне стране ископане сонде како би се омогућила уградња челичних затега. Тада су откопани остаци темеља старије грађевине широки 0,60 m. Темељи леже управно на западни зид прилаза непосредно иза прилазног степеништа. Током минирања стијене у великом проценту уништени су и материјални остаци грађевине, тако да данас њене димензије не можемо прецизно одредити. О изгледу свједочи поменути цртеж. Грађевина је

била правоугаоне основе, двоводног крова, покривеног каменим плочама. С обзиром да су прозорски отвори знатно већих димензија и са допрозорницима, вјероватно је саграђена знатно касније него стари конак који је до данас сачуван. Познато је да су у вријеме игумана Исаије Шојића (1816-1839) подигнуте помоћне просторије када је највјероватније и саграђен објекат који је срушен током изградње степеништа. Према положају објекта претпоставља се да је служио као манастирска трпезарија која је обично била смјештена у близини улаза. Сасвим је сигурно да је засведени прилаз, или барем његов сјеверни дио, потич из ране фазе, односно из времена изградње првобитне цркве јер је физички приступ на другој страни био немогућ. Могуће је да је више пута рушен и преправљан али је на том мјесту, свакако, морао постојати, најраније од IX вијека. Горњи ниво, на коме је црква, има континуитет, најраније од IX па до XIX. Тек крајем XIX вијека манастир се шири и добија свој данашњи изглед.

Слика 33: Улаз у исиосницу

Цртеж 21: Фазе у развоју манастира

Све до успостављања аустроугарске управе, односно до краја XIX вијека, манастир Завала просторно је био организован као већина српских средњовјековних манастира. Истина, положај манастира условио је одређене измјене у односу на уобичајену организацију. Приликом изградње ускотрачне пруге, Земаљска влада одузела је дио манастирских посједа, а заузврат су изграђене зграде конака и школе. За потребе изградње нових објеката формиран је нижи плато, а њиховим лоцирањем битно је измијењен просторни концепт манастира. Осим тога, архитектура нових објеката није се уклопила у затечене архитектонско-амбијенталне вриједности.¹⁰² Објекти у старом језгру манастира као да су срасли са окружењем,

¹⁰² Критичке примједбе, засноване на објективним критеријумима, о архитектури аустроугарског периода на територији Босне и Херцеговине углавном су се односиле на градску архитектуру, али и у том случају основна примједба је да је нова архитектура занемарила затечене архитектонско-амбијенталне вриједности. Шта више, односила се критички према њима.

потпуно су уклопљени у херцеговачки крш. Немогуће је не опазити склад између природних облика и изграђених објеката. Тешко је разазнати гдје завршавају стијене а гдје почињу објекти јер су предии и грађевина спојени у једно и узајамно доведени у сарађујући однос. Умијеће лоцирања грађевине у простор, тог старог мајстора, је задивљујуће. На најбољи начин искоришћени су позитивни аспекти локације а негативни су сведени на минимум. Потпуно је испоштован дух мјеста, што се за „нове” објекте не може рећи. И док су објекти у којима је била школа габаритима и архитектуром донекле уклопљени у амбијент, конак, који је саграђен 1908. године потпуно одудара од амбијента. Сви раније изграђени објекти лоцирани су уз природну литицу, која је и њихов саставни дио, док је нови конак одвојен од литице а и знатно је већих габарита што га чини доминантним. Истина је да су оваквим лоцирањем објекта задовољени нови технички стандарди али, са друге стране, комплетна слика потпуно је измијењена.

Грађевински материјал и даље је камен али је примјењена нова техника зидања. Зидови више нису зидани са два лица, а у зони међуспратних конструкција унутар зидова постављају се металне затеге. Прозори нису у облику пушкарница као код старих конака него су знатно већи, правоугаони на фасадама а у унутрашњости су завршени сегментним луком. Као кровни покривач цријеп се први пут примјењује у доба Аустроугарске.

Цријеж 22: Ситуациони план манастира груџа половина XIX вијека

Клима и природно окружење имали су, такође, утицаја на архитектуру манастирских објеката. Манастир Завала смјештен је на ободу Поповог поља, на југу гдје влада медитеранска клима. У залеђу су крашка брда са веома мало вегетације. Материјал за зидање зависио је од положаја манастира јер су у вријеме изградње коришћени, углавном локални материјали, тако да је искључиво употребљаван камен, кречњак.

Како су поједине манастирске грађевине настајале у различитим историјским периодима на њихову изградњу утицали су различити фактори. Разноврсни утицаји, градитељско искуство домаћих мајстора и примјена локалних материјала резултатирани су специфичним рјешењем које је обиљежено тежњом да се на малом простору сачувају традиционални облици карактеристични за средњовјековну умјетност али и умјетност краја XIX и почетка XX вијека.

Црџеж 23: Хронолошка припадност објеката

6. СЛИКАРСТВО МАНАСТИРА ЗАВАЛЕ

6.1. ФРЕСКЕ ЦРКВЕ ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ

Слика 34: Унутрашњост манастирске цркве, поглед на олтар

Укупан сачувани репертоар фресака у Босни и Херцеговини налази се у православним црквама (изузев површине од сса 2 квадратна метра у Јајцу и Бобовцу) и рађен је у српско-византијском стилу. Припада јединственој српској умјетности из доба државне самосталности и турског периода.

У Херцеговини је до данас живопис сачуван, фрагментарно или у већој мјери, у црквама у Завали, Добрићеву, Тријебњу, Аранђелову, Гомиљанима, Срђевићима, Добрићеву, Тврдошу и Мостаћима. Познато је да је постојао у Житомислићу, Запланику, Панику и Муљу, а претпоставља се да је и црква у Талежи била осликана. Највеће површине живописа сачуване су у црквама манастира Завала и Добрићево.

Унутрашњост цркве Ваведења Пресвете Богородице манастира Завала фрескама је, 1619. године, украсио Георгије Митрофановић који себе назива зографом "од манастира Хиландара".¹⁰³ Још 1890. године Христифор Михајловић даје суд о натпису изнад улазних врата: "Црква је изнуџра сва насликана и радња је врло лијепа, само ишћо слике свейишћелја нису сћироґо византијске, а сликана је йосљедњи йуић од сћворења 7127, од Христџа, дакле 1619. ґодине, као ишћо йџврди најишћис усред цркве изнад врашћа...."¹⁰⁴ Потпуна реконструкција сликарског натписа у Завали гласи:

† ПИСА И СЪВРЪШН МСЦА ЮНІА : З : ДНЬ РЪКА ГРЪШНАГО ГЕОРГІА
ЗОВГРЯФЯ ѿ СТІЕ ГОРН АДОНА¹⁰⁵

Слика 35: Реконструкција најишћиса изнад улазних врашћа са именом
Георџија Митрофановића,
а) сћианье данас,

¹⁰³ Митрофановићев натпис на западној фасади цркве у Морачи (ЗИН, I, 1939)

¹⁰⁴ Х. Михајловић, *нав. дјело*, 1890. 137-138

¹⁰⁵ З. Кајмаковић, *нав. дјело* 202.

УПИСА И СЪВРЪШИ МЦА ЮНІА : З: ДНЪ РЪКА
ГРЪШНАГО ГЕОРГІА ЗОГРАФА СТИГОРНАГО

б) реконструкција најтписа

Запис изнад улаза у сјеверну пијевницу први је читао Ђоровић¹⁰⁶, исправке је урадила Аника Сковран¹⁰⁷ а допунио Здравко Кајмаковић.¹⁰⁸ Гласио је : + ПОПИСА СЕ СІА ЦРКВА ПРИ ИГУ(МАНУ) (СЕРАФИМУ) ІЕРОМОНАХУ СЪБРАТНАМИ Б(Г)Ъ ДА ИХ ПРОСТИ

Текст исписан над унутрашњим луком пролаза у јужну пијевницу гласи:

+ ДА СЕ ЗНА (ШТО) ПРИЛОЖИ НИКОЛА КЪЮЧНА МАРІАШЕВИКЪ (Ѫ СІЮ ПЕВНИЦЪ Х ЯСПРИ БЪ) ДА ПРОСТИ.¹⁰⁹

Слика 36: Најтпис изнад улаза у сјеверну пијевницу

Слика 37: Тројар храма изнад улаза у њроскомидију

Изнад пролаза у јужној пијевници налази се четврти, већ поменути ктиторски натпис, исписан бијелим словима на црној подлози, који гласи:

+ ИЗВОЛЕНІЕМ ѿЦ (Я ПОСПЕШЕ)НІЕМЪ СНА И СЪВРШЕНІЕМ СТАГО ДХА ПОПИСА СЕ СІН СТЫІ (И БОЖЬСТВЕ)НИ ХРАМ ТРУДОМ И УСРДІЕМЪ ѿТЦІ И БРАТІЕ ИЖЕ СЕ ТРУДНШЕ ѿ СЕМ ДЕЛОВ (БОГЪ) ДА И ПРОСТИ . ПИСА СЕ

¹⁰⁶ В. Ђоровић, *нав. дјело*, 170.

¹⁰⁷ А. Сковран, *Фреске манастира Завале, Наше стјарине VI*, 1959. 54.

¹⁰⁸ З. Кајмаковић, *нав. дјело*, 202-204.

¹⁰⁹ Љ. Стојановић, *ЗИН, II*, 4654; В. Ђоровић, *нав. дјело*, 170. З. Кајмаковић, *нав. дјело*, 204

ПРИ ВСЕ (ωСЄ) ШЕНОМ АРХІЕПІСКОПЕ СРПСКОМ КУР ПАІСЄЮ ПРИ МИТРОПОЮ
АНТЕ ХЕРЦЕГОВСКОМ КУР СУМЕОНѦ. ЛЕТО ЗРКЗ¹¹⁰

Слика 38: Кийиѡрски најѡиис изнаг ѡролаза у јужној ѡијевниши

Пети ктиторски натпис јеромонаха Јосифа налази се у полукалоти апсиде са сјеверне стране, испод Богородице и гласи:
ТРУДОМЪ ИСРМОНАХУСЪ ВДЪГАПРОСТИ

ТРУДОМЪ ИСРМОНАХУСУ ВДЪГАПРОСТИ

Слика 39: Кийиѡрски најѡиис јеромонаха Јосифа

У Завали чак пет натписа говори о ктиторству фресака али не постоји ктиторски натпис о изградњи цркве. Код већег броја пра-

¹¹⁰ Љ. Стојановић, *ЗИН*, I, 1069; З. Кајмаковић, *нав. дјело*, 204

вославних цркава, на тлу Босне и Херцеговине, које су настале у вријеме турске владавине, непознати су датуми њиховог настанка и ктиторства. Ова појава прије се може објаснити традицијом да се ктиторски чин обиљежава сликаном представом добротвора са моделом цркве у рукама него страхом од Турака будући да су остали фреско-натписи уочљиви, а понекад и пуни погрдних констатација о Турцима.¹¹¹

На основу натписа у цркви, може се констатовати да је Завала имала више сиромашних ктитора, што је уобичајена појава у вријеме робовања под Турцима. Удружени могли су да учине много више него појединачним прилозима. Поред манастира, живопис цркве, платили су један монах по имену Јосиф, који плаћа осликавање апсиде, и Никола Марјашевић, кујунџија, који се наводи као ктитор фресака јужне пијевнице. Као што сазнајемо фреске су плаћене из три извора. Ријетко је гдје, до данас, остао податак о цијени живописа, као што је то у Завали јасно забиљежено. Овдје је прецизно ограничена осликана површина на јужну пијевницу и написана њена цијена; 300 аспри.¹¹²

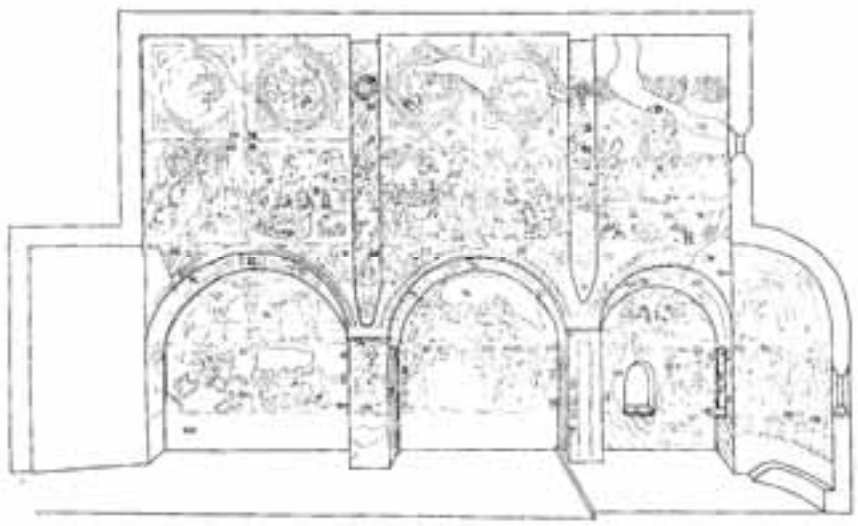
---

¹¹¹ У цркви манастира Ломница сликари истичу да "раде у страху од Турака и од софте и од много зла ина" а Георгије Митрофановић сличан текст исписује над спољном фасадом Мораче. Могуће је да су рачунали на турско непознавање језика. Одсуство ктиторских натписа може се објаснити и жељом вјерника и ктитора да се пред турским властима прикрије датум подизања објекта.

¹¹² З. Кајмаковић, *нав. дјело*, 1971. 140. Кајмаковић констатује да су ранији аутори сматрали да се натпис односи на обичног приложника у пијевницу или саме пијевнице мислећи на покретни објекат. Он констује да све упућује да је у питању ктитор фресака.

*Слика 40: Распоред шема у цркви
Ваведења Пресвете Богородице-јужна страна*

*Слика 41: Распоред шема у цркви
Ваведења Пресвете Богородице-сјеверна страна*

6.1.1. ГЛАВНЕ ТЕМЕ И ЊИХОВ РАСПОРЕД

Шематски приказ фресака у цркви Ваведења Пресвете Богородице у Завали:

Фреске на своду (и→з):

1. Христос као Старац дана(вѣдху дньми) (31)
2. Христос Пантократор (IC- XC) (32)
3. Христос Емануил (εμμανούηλ) (58)
4. Христос као анђеоло великог савјета(вѣликаго съвѣта аѣгъ) (59)

Фреске на источном зиду (с→ ј):

1. Богородица Ширишаја са Христом на грудима и арханђелима Михајлом и Гаврилом, (MP-ϞV, IC-XC, ρP MNX ρP γαβ) – (1)
2. Св. Јован Златоусти (ἰω ζατοуст). На свитку – ве ве наш иже неснѣи хлѣбъ ицѣ вѣсѣмоѣ мироѣ га нашего и ба ἰν χα, (2)
3. Св. Јован Милостиви (сты ἰω млстиви). На свитку: пѣ бѣ наш егоже дрѣжава несказанна и слава непрѣложнаа. (Мол. I антифор. лит. Злат.) (3)
4. Св. Кирил (сты кѣриль). Текст у загради по фотосу из 1907. На свитку: г ѣ бѣ наш спси своѣ ѣ блсвы достоање твоѣ. (Мол. II антиф. лит. Злат.) (4)
5. Св. Сава Српски (сты сава срѣбскы). На свитку: иже ѡбщекє сє и сѣгласнє нам даровавъ млтвѣи. (Мол. III антиф.) (5)
6. Оштећена фигура (153)
7. Св. Григорије (сты глгоріе). На свитку: тѣ ги покалаѣ еси нам великѡю сѣа спсєнїа таинѣ тѣ сподобилї еси смєрѣнїе раби своє. (154)
8. Св. Атанасије (сты аѣанасіе). На свитку: гавѣи вадко лице твоє наготоваѡци сє кѣ стѡмѣ просвєшенїю. (Мол. просвѣшѣен. на Григ. дво-јєсл.) (155)
9. Св. Василије (сты васіліе). На свитку: гї бѣ наш иже на нѣ сѣхъ жив прииває навсадеѣа своа. (Лит. вас. вел. - молитва оглашених.) (156)
10. Расцвѣтали крст у допрозорнику апсиде. Сликано 1833. (157)
11. Завјесице у оклу (158)

Фреске на западном зиду (с→ ј):

1. Одрицање Петрово, сачувано само неколико фрагмената горњег дијела фреске. (84)
2. Св. Варлаам (сты варлаам). На свитку: чєдо ἰωсафе а цро ѡν бо верѣши и крстиши сє спсєнѣ бѣдєши ацєли не верѣши ѡсѣжде. (85)

3. Св. Јосиф (стїї ївсаф). На свитку: ѡче ва аце и поганїю плон дверї ѡтвїаю тсе входи неслагаю. (86)
4. Завјесице у соклу (159)

Фреске на јужном зиду (и→з):

1. Благовијести (агга га, благовїщенїє) (6)
2. Силазак Св. Духа (сѡшаствїє стго дха) (7)
3. Рођење Христово, (наслов уништен). Уз Христа и Богородицу уобичајени натписи. (8)
4. Св. Ипатије (стїї ипатїє) (9)
5. Св. Амвросије (стїї амвросїє). (10)
6. Св. Поликарп (стїї полїкарпъ) (11)
7. Св. Протасије (стїї протасїє) (12)
8. Разнобојне прскотине на окер позадини (13)
9. Разнобојне прскотине на окер позадини (14)
10. Причешће апостола хљебом (...ите се кст тїло мое кже завїло и мое вѡставленїє грїхом). (Из лит. Злат.-канон) (15)
11. Централна сцена причешћа апостола (16)
12. Причешће апостола вином (пит.. се кст крѡвь мѡганѡваго завїта за... з.. вѡ ставленїє грїхом) (Лит. Зл.) (17)
13. Св. Спиридон (стїї спїридон чудотѡрац) (18)
14. Св. Силвестер папа римски (снлвестрь папа римскы) (19)
15. Св. Дионизије (стїї дїѡнїзїє) (20)
16. Св. Григорије (стїї грїгорїє) (21)
17. Св. Теотен (сты дєѡтѣнь) (22)
18. Св. Арсеније Српски (сты арсїнїє срьбскыї) (23)
19. Попрсје анђела (аггаль гни) (24)
20. Оштећено (25)
21. Св. Протасије (стїї протасїа) (26)
22. Назупчано сунце у медаљону (27)
23. Пророк Давид (пророкь дѡвдъ). На свитку: снїдєть тако дѡждь на ровнѡ и тако капала каплюцїа на зємљу(28)
24. Пророк Данило (пророкь данїиаль). На књизи: азъ данїль видєхъ дондєже прїстоли подѡце ї белыї(29)
25. Св. Алимпије Столпник (стїї алїмпїє стьлпник) (30)
26. Сретење (срѣтенїє хѡ) (33)
27. Крштење Христово (крщїнїє хѡ) (34)
28. Јеванђелист Матеј (стїї матѣи) (35)
29. Јеванђелист Марко (стїї марко) (36)
30. Тајна вечера (37)

31. Орнамент (38)
32. Исус Навин (...хсѣ навинѣ) (38б)
33. Праѣ ногу (39)
34. Св. Јулита (стаа юліта) (40)
35. Св. Кирик (стѣ кїрік) (41)
36. Пророк Софронїе (пророкъ софронїа). На свитку: Радви се село дѣши сїѡнна красви се дѣши їерослїмова (Пр. Соф. 3, 14). (42)
37. Пророк Захарије (пророкъ захарїа) (43)
38. Христос Пантакратор (IC- XC) (44)
39. Св. Јован Крститель (стѣ їѡ) (45)
40. Непознати мученик (46)
41. Непознати мученик (47)
42. Св. Теодор Стратилат (...стратилат) (48)
43. Св. Теодор Тирон (стѣ теѡдрѣ тїронѣ). (49)
44. Св. Нестор (стѣ несторѣ) (50)
45. Натпис ктитора фресака у јужној пјевници: +да се зна (што) приложи никола кѣюнча марїашевнѣ (въ сїю) певницѣ х аспри бѣ (да га прости).(51)
46. Св. Антонїе Велики (стѣ антонїе велики). На свитку: + видехѣ се ти вражїе простре повели нако мрѣжѣ и ваздахнѣхѣ и реги... кто ѡбежи. (52)
47. Медальон са антропоморфном стилизацијом мјесеца (53)
48. Пророк Јеремија (пророкъ їеремїа). На свитку: сѣ бѣ нашѣ и невѣмнитсе и нѣ немѣ їзѡбрѣтѣ въ сакѣ повт (54)
49. Пророк Језекиљ (пророкъ їезекїль) На свитку: бѣи наме ровка гснѣа низѡдѣме дхѡм гснѣїнѣм и поставимѣ посрѣ пола. (Јер. 37, 1) (55)
50. Св. Давид Столпник солунски (стѣ двѣд солѡнски) (56)
51. Св. Јефрем Сирски (стѣ ѣфрѣм). На свитку: + възлюбленїе хрїстїанинѣа їси благодѣтїю бїжѣю то сѣблюди заповѣди гса нашего їс хса (57)
52. Лазарево васкрсење (въскрѣшенїе лазарево) (60)
53. Христов улазак у Јерусалим (цвѣтоносїе хѡ) (61)
54. Св. Теофан (стѣ теѡфа). На свитку: слыши штроко ви чеда речет тѣ гаѡ врїль бѣди готова на прїетїе бѣ. (62)
55. Орнамент (63)
56. Молитва на Маслиновој гори (...цаши) (64)
57. Ругање Христу (65)
58. Христос пред Аном и Кајафом (и привѣдоше їса к анне и ка фе) (66)
59. Арханѣл Гаврило (архгга гврилѣ). На свитку: воинѣ есам маченосац на висотѣ ѡрѣжїе вазвїзѡу иже са верою непри. (67)
60. Натпис о живопису цркве + изволенїем ѡц(анпоспешѣ) нїемѣ сна и сѡврѣшенїем стаго дха пописа се сїн стѣи (и божствѣ)ни храм трѣдом и всрдїемѣ ѡтцїи и братїе иже се трѣднїше ѡ сем делѡв (бог) да и прости писа се при

- все(все)шеном архієпіскопе сръбском квр паісею при митрополите херцеговском квр свмєонъ лето зркз (68)
61. Анђео у медаљону на своду пролаза у јужну пијевницу (аггль гъь). (69)
  62. Св. Евстатије (сты̑ еvстатіє). (70)
  63. Св. Мануил, Перзијанац (сты̑ манџіль) (71)
  64. Св. Исавел, Перзијанац (сты̑ їсавѣл) (72)
  65. Св. Исмаил, Перзијанац (сты̑ їсмавл) (73)
  66. Анђео (аггль) (74)
  67. Св. Маркијан (сты̑ мар..ань) (75)
  68. Арханђел Михаило (76)
  69. Арханђел Гаврило (арх....) (77)
  70. Христос пред Пилатом (їхс сѣдитсе прѣ пилатом) (78)
  71. Шибанье Христа на стубу (и пов пилать и бише воини їса) (79)
  72. Анђео се јавља Пахомију (аггль..чх...пако..исс..) (80)
  73. Св. Пахомије (81)
  74. Св. Мелхиседек (сты̑...льє...) (82)
  75. Св. Алексіје човјек божји (сты̑ алеџіє) (83)
  76. Успење Богородице (87)

Фреске на сјеверном зиду (з→и):

77. Преображење Христово (88)
78. Рођење Богородице (Рождество прѣстїє бше) (89)
79. Св. Кузма Мајумски (... маиџьски). На свитку: дви штроко бице съ марїѣ пррчицею песнь нх сондѣю и на вакликнете (90)
80. Св. Јосиф (сты̑·д·їосїфь). На свитку: оудиви се їосїфь паче кс тавноє їрѣиванївмаше мисаїю рѣвноваго дажда (Бог. 4 гл. на II сед. у нед.) (91)
81. Орнамент (92)
82. Подизање Христа на крст (всхо.... хво на крьсть·їнци) (93)
83. Распење Христово (Распетїє хво) (94)
84. Скидање Христа са крста (снѣтїє хво) (95)
85. Св. Козма (сты̑ коџма) (96а)
86. Св. Дамјан (сты̑ дамїань) (96б)
87. Св. Димитрије (сты̑ димїтріє) (97)
88. Св. Георгије (сты̑ георгїє) (98)
89. Ктиторски натпис пописа се сїа црква при игъ (манъ серафимъ) їеремонахъ съ братиами бь да нх простї (99)
90. Арханђел Михајло (аггл михаилъ). На свитку: алъ слагъ гнь кѣже слишахъ шти его вѣвешаю в... (100)
91. Анђео у медаљону (101)

92. Непознати светитељ (102)
93. Непознати светитељ (103)
94. Св. Захарије (стѣ́ захарїа) (104)
95. Св. Ананије (стѣ́ ананїа) (105)
96. Пророк Исаије (пророкъ їсаїа). На свитку: се два вжис прїмить и родить сна и нарековт имє емь емманоиль. (Ис. 7,14), (106)
97. Пророк Авакум (пророкъ авакум). На свитку: ги оуслишах словх твои и оубогах се ги раюумех твога дела и оудивих се (Ав. 3, 2), (107)
98. Св. Данило Столпник (стѣ́ данїль стьльпни) (108)
99. Св. Сава Освећени(стѣ́ сава оуцїени). На свитку: + ицє и покои телєсни и слава уцаь слави бжїе нежзрить. (109)
100. Ваведење (вввдїнїе прїстїе бцє). У позадини представљена је сцена: Анђео храни Богородицу (110)
101. Ваведење-пророк Захарије предаје Богородицу Јосифу (Протојеванђеље IX, 1, 2), (111)
102. Јеванђелист Лука (стѣ́ лѹка) (112)
103. Јеванђелист Јован (стѣ́ їѡ богослов) (113)
104. Орнамент (114)
105. Оплакивање Христа (снєтїе хво) (115)
106. Полагање Христова тијела у гроб (116)
107. Вакрсење Христово (117)
108. Св. Јефтимије Велики (стѣ́ євтимїе велїки) На свитку: + плачим Здсе моало врѣмени тако да не плачим тамо вечно.(118)
109. Нечитак текст (119)
110. Непознати светитељ (120)
111. Св. Евгеније, петозарни мученик (стѣ́ євгїнїе) (121)
112. Св. Евстратије, петозарни мученик (122)
113. Св. Аксентије, петозарни мученик (стѣ́ аксєнтїе) (123)
114. Св. Мардарије, петозарни мученик (стѣ́ мардарїе) (124)
115. Св. Орестије, петозарни мученик (стѣ́ орїстїе) (125)
116. Св. Трифун (стѣ́ трїфонь) (126)
117. Текст из ваведењског тропара: + днь благоленїа бжїа проовраженїе и чара спсєїна п...ы...їе..въ цркви цжїи гасно дваа гавлаетсе ис ха все благоу ветвет...ми велегласно валупїем радвисє сьмотрїнїа чиждїтелеваа...їенїе. (127)
118. Богородица Заступница из Деизиса (м р оѡ). (128)
119. Пророк Соломон (пророкъ солонин). На свитку: прѣмѣдрє сїда себе храмь и оутврьдї стьльп стѣдмь, (129)
120. Пророк Јона (пророкъ їѡна). На свитку: вьлупих вь печалн моєи кь гов бж моємъ ї ѡслицає. (Пр. Јон. 2,3),(130)
121. Св. Симеон Столпник (стѣ́ симєон стьльпник) (131)

122. Вазнесење Христово (вѣнѣснїе хво) (132)
123. Св. Андреј, јереј, (стѣ андрѣи) (133)
124. Св. Вукол, јереј, (стѣ вонколаѣ). (134)
125. Св. Партеније, јереј, (стѣ пардѣнїе) (135)
126. Непознати светитељ (136)
127. Поља покривена разнобојним прскотинама (137)
128. Поља покривена разнобојним прскотинама (138)
129. Жртва Аврамова (жрѣтва аврамова) (139)
130. Христос у гробу (гнѣи) (140)
131. Храм свједочанства (храм свѣдѣнїа) (141)
132. Св. Пармен (стѣ пармена) (142)
133. Анђео у медаљону (143)
134. Св. Јаков Исповједник (стѣ ѿаков исповѣднїкъ) (144)
135. Св. Кирил Јерусалимски (стѣ кѣрль їеро..лїмскї) (145)
136. Визија Петра Александријског (стѣ петр алѣѣндрискї) (146)
 Уз Петра: кто ти спѣ рїзѣ раздра.
 Уз Христа: ис·хс, арїа бѣзвѣнїи.
137. Арија (арїа) (147)
138. Св. Лаврентије, ђакон (стѣ лаврѣнтїе). (148)
139. Св. Роман, ђакон (стѣ роман) (149)
140. Св. Стефан, ђакон (стѣ стѣфан) (150)
141. Св. Никанор (стѣ никанор) (151)
142. Св. Прохор (стѣ прохор) (152),¹¹³

Распоред композиција и личности у Завали одговара у општој концепцији, уобичајеним рјешењима при живописању цркава XVI и XVII вијека. Зограф Георгије Митрофановић имао је разрађену схему садржаја иконографског материјала која је била прилагођена потребама мањих цркава. Програм је прилагођен осликаним површинама а идејно и хронолошки повезане композиције не раздвајају се без већег разлога. Тако су фреске јасне и прегледне а до изражаја долази и његова теолошка образваност.

На релативно малом простору у завалској цркви Георгије Митрофановић успијева да да комплетан циклус празника и да успјешно илуструје циклус мука Христосових. Поред уобичајених тема насликао је мноштво светих испосника и мученика.¹¹⁴ Овдје су дуж тјемена свода наоса насликана четири велика медаљона са

¹¹³ Према З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 1971. 357-360

¹¹⁴ Иконографски садржај фресака у Завали дат је према З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, стр. 87-92 и А. Сковран, *Фреске манастира Завале, Наше сѣгарине VI*, 1959. 37-61

попрсјима Христа; Христос Старац Дана, Христос Пантократор, Христос Емануило и Христос Анђео Великог Совјета. Постављајући лик Христа Старца дана источније од Сведржитеља Митрофановић показује да овај лик сматра примарним. Морао је Христове ликове прилагодити неподесним површинама јер црква нема куполу. Због тога их је поставио у кругове уписане у квадратна поља дуж тјемења свода тако да дају илузију врха куполе са пандатифима. На тај начин успијева се прилагодити архитектонским условима завалске цркве. Ликови јеванђелиста, као што је уобичајено, насликани су испод Пантократора. Око Христа Емануила насликана су три црквена мелода; Козма Мајумски, Јосиф Појац и Свети Теофан.

У конхи апсиде насликана је Богородица Ширшаја са Христом и фигурама арханђела Михаила и Гаврила са стране, а испод је поворка црквених отаца и светитеља. Међу светитељима су свети Сава и свети Арсеније српски, чији је култ у источној Херцеговини био распрострањен. Богородица је због плитке полукалите насликана у скраћењу. Христос десном руком благосиља а у лијевој држи увијен свитак. Арханђели су окренути према Богородици у три четврт профила. Поворку, са јужне стране, предводи свети Јован Златоусти, иза слиједе свети Јован Милостиви, свети Кирил Јерусалимски и свети Сава Српски. На сјеверној страни композиције Христу-агнецу се клања свети Василије Велики, свети Атанасије, свети Григорије и архијереј који до сада није идентификован.

Причешће апостола се, у византијским сликарским цјелинама, најчешће смјешта у подручје између Богородице и Поклоњења архијереја Христу-агнецу. У Завали је насликано у ђаконикону јер у конхи апсиде није било довољно зидне површине. У нижем појасу зидова ђаконикона насликани су свети оци цркве; Спиридон, Силвестар, Дионисије, Григорије, свети мученик Теотен и Арсеније Српски. Насупрот њима, у проскомидији, насликани су ликови свјетих ђакона Лаврентија, Романа и Стефана, свети Никанор, свети Прохор и свети Пармен.

Циклус празника комплетно је илустрован; од Благовијести до силаска у ад. Будући да је црква посвећена Богородици дато је неколико сцена из њеног живота, тако да је циклус излагања прилагођен. На главном своду, испод медаљона са Христовим ликом Празници се редају сљедећим редом: Рођење Христово, Сретење, Крштење Христово, Лазарево васкрсење, Цвијети, Успење Богородице, Преображење, Рођење Богородице, Ваведење Богородице, Извођење Богородице из храма, Вазнесење Христово, Духови,

Успење, Благовијести. Циклус мука Христосових је богато илустрован у петнаест композиција (обе пијевнице, западни травеј и свод припрате), од Тајне вечере, Прања ногу, Ругања Христу, Одрицања Петровог и даље до Оплакивања и Полагања у гроб. Сцене мука Христових су иконографски најинтересантније, нарочито сцена Подизања на крст која се веома ријетко слика на начин приказан у Завали.

Циклус празника насликан је на највишим површинама свода у наосу а сцене су постављене да се читају са истока на запад (јужни зид) и са запада на исток (сјеверни зид). На тријумфалном луку су насликане Благовијести, на источном зиду Духови а на западном Успење, дакле на површинама строго одређеним за њих. У Завали је Преображење насликано иза Лазаревог Васкрсења и уласка у Јерусалим, што је резултат сликареве жеље да ове двије композиције, иначе идејно и хронолошки повезане, не раздваја.¹¹⁵

У продужетку циклуса великих празника, на сјеверном зиду, насликане су три композиције из циклуса Богородичиног живота. Пошто је завалска црква посвећене Ваведењу Пресвете Богородице ове сцене са разлогом су насликане на почасном мјесту. Након ове три сцене представом Вазнесења сликар се враћа циклусу великих празника.

Композиција Рођења Христовог представља веома складну цјелину, илустровану на конвенционалан начин. Занимљиве су круне мудраца у овој сцени које су у српском сликарству веома ријетке.¹¹⁶

Аутор је успио да на зидовима и сводовима мале завалске цркве наслика петнаест сцена мука Христосових а да програм фреске не буде преоптерећен. На сјеверном зиду западног травеја, гдје је уобичајена представа стојећих фигура светитеља, дате су представе светих ратника Димитрија и Георгија на коњима.

У припрати је на јужном зиду, у зони стојећих фигура, насликан Анђео Господњи који се јавља Пахомију. У продужетку су Мелхиседек, Алексије човјек божији, Варлаам, Јоасаф и даље у зони стојећих фигура дуж зидове цркве насликано је мноштво светих мучника, испосника и монаха.¹¹⁷

У техничком и технолошком смислу Георгије Митрофановић се креће у оквирима старог визанијског сликарства. Фреске у За-

¹¹⁵ З. Кајмаковић, *нав. гјело*, 113

¹¹⁶ Срећу се у Ломници, Светој Тројици у Пљевима и Добрићеву, З. Кајмаковић, *нав. гјело*, 107-111,

¹¹⁷ А. Сковран, Фреске манастира Завале, *Наше сџарине VI*, 1959. 45

вали су рађене на три слоја малтера, од којих је први, вјероватно, нанесен прије осликавања цркве. Зидно сликарство манастирске цркве рађено је у fresco техници, а поједине завршне партије, нарочито на инкарнатима, рађене су al secco техником.

Аутор завалских фресака има изванредан осјећај за простор и композицију. Цртеж је прецизан и елегантан. Обрада ликова је карактеристична; очи су са високо постављеним зјеницама, брада је увучена а уста са благо завијеним крајевима нагоре. Фигуре су пропорционисане тако да читав лик садржи седам димензија главе, изузев арханђела Михаила и Гаврила, гдје су пропорције 1:8 и Богородице са Двери гдје су пропорције 1:9, што ове фигуре чини изузетно витким и елегантним. Архитектура је реалних пропорција у односу на фигуре. Представе коња су изузетно барокне за српско сликарство тог времена. Повезаност са барокним сликарством у Завали је видљива на још пар детаља; пророци држе у рукама дуге, развијене, понекад узвитлане, ротулусе, свети Мардарије носи капу каква је у то вријеме била у моди у Италији.¹¹⁸

Све до средине XX вијека није био познат аутор завалских фресака. Тек 1959. године Аника Сковран га успјешно идентификује.¹¹⁹ До тада, на основу композиционих рјешења, претпостављало се да је аутор Лонгин или неко од његових ученика. На основу анализе стила, технике сликања и поређења са сликарским опусом Георгија Митрофановића, он је идентификован као аутор. Послије је Митрофановићево ауторство потврђено дешифровањем свих натписа у цркви.

Када пише о натпису изнад улазних врата Христифор Михајловић констатује да су фреске у тешком стању и да се натпис не може дешифровати.¹²⁰ Ђоровић је, почетком XX вијека, видио много више, али ни он не дешифрује натпис него констатује да је ријеч о запису зографа. Врата на цркви су проширена а изнад њих је, 1911. године, пробијен прозор.¹²¹ Тада је уништен овај натпис и за њега се није знало до конзерваторских радова 1963. године, када је пронађен фрагмент натписа, узидан заједно са каменом у лијеви довратник. Остатак слова у два реда комбинован је са забиљешком коју је оставио Ђоровић чиме је аутор индиректно потврђен.¹²² Код ктиторског натписа јеромонаха Јосифа, у полукалоти апсиде са

---

¹¹⁸ З. Кајмаковић, *нав. дјело*, 213, 220

¹¹⁹ А. Сковран, *нав. дјело*, 59.

¹²⁰ Х. Михајловић, *нав. дјело*, 1890. 137-138

¹²¹ В. Ђоровић, *нав. дјело*, 170

¹²² З. Кајмаковић, *нав. дјело*, 1971. 202.

сјеверне стране, слова су у великој мјери избрисана али је јасно да је ријеч о рукопису Георгија Митрофановића.

Слика 42: Бо̀жородица Ширишаја, олтарска айсида

Три завалска натписа имају исту садржајну композицију као морачки натпис, за кога се поуздано зна да је Митрофановићев. У морачком натпису из 1616. године Митрофановић, после уобичајене инвокације, у којој се спомињу света Тројица и Христос и навођења да је ријеч о тешким временима ропства под Турском, натпис дијели по садржају на три дијела, гдје на крају наводи своје име и каже да је зограф од манастира Хиландара.¹²³

Осим тога са манастиром Морача, завалско фрескарство доводи у везу и иста представа светих ратника Димитрија и Георгија која је прије Завале насликана на западној фасади Мораче.

Почетком XVII вијека највећи број фресака у Босни и Херцеговини израдио је, управо, Георгије Митрофановић, тако да поред

¹²³ Љ. Стојановић, *ЗИН*, I, 1039; З. Кајмаковић, *нав. дјело*, 203

Завалске његове фреске украшавају цркву манастира Добрићево а 1967. године пронађена је његова икона са представом Свете Тројице у Ријечи код Фоче.¹²⁴ Поред ових, фреске Георгија Митрофановића, на српском простору, налазимо још у Пећкој патријаршији односно цркви Светог Димитрија и трпезарији¹²⁵ и на западној фасади цркве манастира Морача (септембар 1616), три слике на зиду приправе у Морачи (1620), затим, и у Хиландару на Светој Гори, гдје је осликао трпезарију 1622. године. До сада је идентификовано седам икона и пет фреско цјелина Георгија Митрофановића.

Поред наведених то су још; Благовијести из хиландарског музеја(1615.) и олтарска преграда у цркви Светог Трифуна у хиландарском комплексу.¹²⁶ У дугом периоду робовања под Турцима Митрофановић се, послѣ Лонгина, сматра за најбољег сликара.

Георгије Митрофановић био је изузетан стваралац, свестране образованости и велике обдарености који је оставио дјела несумњиве вриједности којима је обогатио српску баштину. Његов препознатљив стил, достојна је надоградња српског средњовјековног сликарства. Стил рада изградио је на богатом фонду домаћег сликарства, византијског сликарства, руског сликарства XVI и XVII вијека, а у нашем фрескосликарству до његове појаве, није се осјетио итало-критски утицај. Немогуће је одредити тачније односе тих утицаја. У XII и XIII вијеку то је романско византијска симбиоза, нешто касније готичко-византијска, почетком XVI вијека дубровачко-византијска, а у XVII итало-критска.¹²⁷ Да завалске фреске "нису рађене у строго византијском духу" констатује Христифор Михајловић.¹²⁸ Стари игуман вјероватно је осјетио стране елементе, у овом случају критске, али није умио да их објасни.

Период између 1616. и 1622. године је вријеме пуне умјетничке и животне зрелости Георгија Митрофановића. У том периоду настају и завалске фреске. Послѣ 1622. године, нема података о његовом стваралаштву највјероватније због старости или смрти.¹²⁹

---

¹²⁴ З. Кајмаковић, Ново дело Георгија Митрофановића, *Зборник за ликовне умјетности* IV, 1969.

¹²⁵ С. Петковић, Зограф Георгије Митрофановић у Пећкој патријаршији (1619-1620), *Гласник Музеја Косова и Мейхохије IX*, 1965. 237-246

¹²⁶ З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 1971. 211

¹²⁷ З. Кајмаковић, *нав. дјело*, 45.

¹²⁸ Х. Михајловић, *нав. дјело*, 1890. 137-138.

¹²⁹ З.Кајмаковић који је темељно проучио живот и стваралаштво Георгија Митрофановића (*Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Георгије Митрофановић*) долази до овог закључка након темељне умјетничке и стилске анализе његовог комплетног опуса.

*Слика 43: Свод цркве,
у иџемену Хрисџос
као анђео великоџ
савјейџа, Хрисџос
Емануил, Хрисџос
Панџокрайџор,
Хрисџос као сџџараџ
дана*

*Слика 44: Хрисџос
Емануил*

Слика 45: Дио свода, јужна сѝрана

*Слика 46: Рођење Христово, Свети Ијаије, Свети Амвросије, Свети
Поликарп, Свети Пројасије*

Слика 47: Крштење Христово

Слика 48: Преображење Христово

Слика 49: Подизање Христѿа на крстѿ

Слика 50: Скидање са крстѿа

Слика 51: Васкрсење Христјово

Слика 52: Вазнесење Христјово

Слика 53: Тајна вечера

Слика 54: Полагање Христјова тијела у гроб

Слика 55: Рођење Боџородице

Слика 56: Ваведење, у позадини анђео храни Боџородицу

Слика 57: Свѣтѣи Сѣирѣдон Чудойворецѣи и Свѣтѣи Силвѣстѣер

Слика 58: Свѣтѣи Јован Златоустѣи, Свѣтѣи Јован Милостѣиви, Свѣтѣи Кирил, Свѣтѣи Сава Срѣски, оліѣар

Слика 59: Свети Маргарије

Слика 60: Свети Сава Освећени

Слика б1: Анђео у медаљону

Слика б2: Арханђел Михаило и Арханђел Гаврило

Слика 63: Лазарево Васкрсење

6.2 ИКОНЕ

У цркви су, до посљедњег рата, сачувани дијелови оригиналног иконостаса, *Деизис са ајосџолима* на тамплону, велико *Расџеће* на врху и царске двери, које се данас налазе у манастиру Тврдош. Комплетна површина двери покривена је орнаментом, који се понавља; крст у медаљону. Простори за иконе Благовијести и медаљони са пророцима не избијају у први план, због велике површине прекривене, истим, понављаним мотивом. Двери са позлатом су, у периоду након Другог свјетског рата, комплетно пребојене.

Тамплон је био спојен с а три хоризонталне дуборезне даске. Фигуре апостола Петра и Павла биле су на крајевима, на лијевом дијелу тамплона фигуре апостола Томе, Марка, Андреја, Луке и Јована а на десном дијелу фигуре апостола Матеја, Јакова, Симона, Вартоломеја и Филипа.¹³⁰ На централној дасци представљен је Христос у средини са Богородицом и Јованом Крститељем са страна. Димензије иконе су 39x58 cm. Христос десном руком благосиља а у лијевој држи отворено Јеванђеље. Остале фигуре су у три четврт профила, благо закренуте према Христу. Текст је у Јеванђељима и посланици наглашен само цикак линијом. Деизисна композиција је у горњем дијелу са позлаћеном позадином, а у доњем дијелу је позадина тамна. Иконос-

Слика 64: Царске двери

¹³⁰ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16-19. вијек)*, Београд 1998. 124

тас је рад непознатог сликара из народа који је радио и иконостас цркве у Мачковцу, због чега је познат као мајстор из Мачковца. Дијелови иконостаса из Мачковца налазили су се у Музеју Епархијског двора у Тузли. Сачувани фрагменти темплона из цркве у Мачковцу готово су идентични са завалским.¹³¹

*Слика 65: Христос са
Бољородицом и Јованом
Крстићем*

*Слика 66: Свети Јован
Крстић, Игњатије Бољоносца
и Свети Спиридон*

Иако сликарство завалског иконостаса стилски може припадати и XVIII вијеку, за који је карактеристичан рад великог броја наивних сликара, ипак начин на који је изведена позлата дубореза и чињеница да је црква осликана 1619. године, упућују на XVII вијек.¹³²

Од истог мајстора у Завали су и иконе и Ваведење Пресвете Богородице. Димензије иконе Светог Јована Крститеља, Игњатија Бољоносца и Светог Спиридона су 52x69 cm а рађена је темпером на

¹³¹ *Исцо*, 45-46

¹³² С. Ракић, *нав. дјело*, 125

дасци. Фигуре на икони су у бољој пропорцији, лица су изражајнија а украшавање архијерејских одежди показује велике напоре сликара да у оквиру својих скромних могућности, покаже што више. Икона Ваведење Пресвете Богородице рађена је темпером на дасци, димензија 93,5x40 cm. Позадина је тамна, а ореоли су позлаћени. Ликови су слабо пропорционисани, обучени у одјећу црвено-плаве боје. Икона је јако оштећена.

Иако је начин изражавања крајње упрошћен, наивно сликарство неугог завалског мајстора ипак има вриједност и мјесто у историји српског иконописа XVII вијека.

Слика 67: Ваведење Пресвете Богородице

7. МАНАСТИРСКО ГРОБЉЕ

На вишем нивоу, на коме је смјештен и звоник, сјеверозападно у односу на цркву, на платоу приближно кружног облика, смјештено је омање гробље, обзидано, са југоисточне стране, правилно клесаним, правоугаоним блоковима кречњака у сувозиду. До данас су на гробљу сачувана четири камена крста, два у потпуности, један је уронио у тло а један је поломљен. Око гробних мјеста је ограда од већих, издужених, квадратних блокова кречњака који су међусобно повезани кламфама.

Слика 68: Крстови у манастирском гробљу

На једном крсту, лоцираном у јужном дијелу гробља, са предње стране је рељефно урађен расцвјетали крст, а са задње стране је мотив крста и натпис: ИсХНика Здѣ почиваетѣ Христу рабѣ Сава смисет...? (по)повѣ 1793. На другом, сачуваном, крсту на предњој страни уклесано је распеће а позади је натпис: Здје почиваетѣ рабѣ Божи Тодорѣ Гошина 1855. Судаћи према натписима не може се говорити о монашком гробљу мада би се потпуна истина могла сазнати само озбиљнијим истраживањима, што подразумјева и археолошка.

Уз апсиду цркве, на источној страни, налазе се три гробна мјеста, изнад којих се надвила стијена. На надгробнику, лоцираном уз сјевероисточни угао цркве, испод литице, је натпис: **ЗАР ПОЧИВАОТ РАБИ БОЖИИ ИГУМЕНИ СЕА ОБИТЕЛИ ИСАИА ШОИЋ ПРЕСТ: 8 НОВЕМ. 1835 Г И НИКОДИМ ВУЛОВИЋ ПРЕСТ:30 МАРТ 1884.** На каменом постољу, невјештим рукописом, је исписано: **ПОДИЖЕ НИКИФОР НАСТОТИТЕЉ 1900.** Надгробник је камена плоча, са постољем, завршена профилисаним вијенцем. На плочу је постављен камени крст са розетом, у центру, у којој је уписан крст. Нешто источније су још два надгробника. Готово идентичан је надгробник јеромонаха Софронија Вуковића из 1876. године. Уз овај гроб је и други са каменим крстом у коме је, 1842. године, сахрањен јеромонах Мелентије.

Слика 69: Грбови лоцирани на источној страни цркве

8. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Ниједно архитектонско дјело није саграђено независно од времена и простора на коме је настало. Резултат је одређених историјских околности, жеље, знања и могућности ствараоца. Народна предања постанак манастирске цркве повезује са периодом цара Константина. Оно што поуздано знамо је да је на мјесту садашње цркве постојала старија, саграђена у прероманичком периоду. Вријеме између VIII и XII вијека за нас је једна велика непознаница. Готово да ништа не знамо о општој културној ситуацији тога доба а оно што нам је познато о архитектури и зидном сликарству, на тлу Приморја и Херцеговине, су опште карактеристике. Приморје је у том периоду било подручје са кога су струјали културни и умјетнички утицаји према залеђу; Хуму и Босни.

Манастир Завала, до XXI вијека, остао је недовољно познат и проучен. Један од разлога за то вјероватно је и скромна архитектура манастирске цркве која није привлачила пажњу истраживача. Слично је било и са завалским живописом све до средине прошлог вијека када је откривено ко је био аутор. Чињеница да архитектонском типу манастирске цркве припада само још пар храмова, да има јединствен положај у простору и вриједност живописа указују да је заслуживао много веће истраживачке напоре у прошлости и да заузима значајно мјесто у оквиру домаће, па и европске, историје умјетности и архитектуре.

Манастир је обновљен крајем XVI вијека. Готово са сигурношћу се може тврдити да су ктитори обнове Храбрин-Милорадовићи. Поред њихових имена у завалском поменику низ је сличности са архитектуром манастира Житомислић чији је китор Милисав Храбрин. Ова стара породица успјела је вијековима да се одржи чувајући поред посједа и православну вјеру, што су потврдили својим киторством у Житомислићу, Тријебњу, Клепцима, Ошанићима и Завали.

Познат нам је аутор живописа, Георгије Митрофановић и иконописац зограф „мајстор из Мачковца”, док су неимари цркве и других грађевина остали анонимни. Овакав архитектонски склоп могли су да изведу домаћи мајстори који су знање стекли учењем од Дубровчана, у то вријеме надалеко чувених градитеља. Иначе, прилично велика територија на којој је стварана српска архитектура у вријеме владавине Турака, у великој мјери доводи се у везу са дјелатности приморских мајстора, највише Дубровчана. Овдје не само да је архитектура произашла из архитектуре прероманичких

храмова Приморја, Зете и Србије, него је и црква саграђена на мјесту старије прероманичке, односно апсида старије цркве остала је сачувана и при градњи нове, чији је саставни дио постала.

У својој дугој историји, манастир је више пута страдао. Како записа манастирски хроничар 1722. године у турско-млетачком рату је „вас осим цркве срушен”. У Другом свјетском рату историја се поновила, опет су све манастирске зграде запаљене, осим цркве, када су изгорјели манастирски архив и библиотека. Страдање се поновило и у посљедњем рату 1991-95. године у коме је и црква веома оштећена. Због честих разарања, проширивања и преправљања појединих грађевина данас је тешко прецизно одредити стваралаштво по епохама. Хронолошка припадност објеката и положај одређени су на основу оскудних материјалних остатака, анализе постојећих грађевина и на основу фотографија и цртежа објављених у литератури. Могуће је да ће будућа археолошка истраживања дати више података на основу којих би се могла извршити прецизнија реконструкција, мада је отежавајућа околност чињеница да је већи број манастирских објеката, једним својим дијелом, био ослоњен директно на природну стијену, односно нису имали темеље који би се сачували до данас. Због малене површине порте и природне конфигурације терена вјероватно су грађевине у старом језгру манастира, већ од његовог оснивања, лоциране тако да је просторна структура представљала ограђено манастирско језгро, гдје обзиће манастира чине јужни, односно источни зидови грађевина концентрисаних око цркве. Вјероватно је и првобитна, прероманичка црква, околним грађевинама, била потпуно заклоњена од погледа.

Архитектонски план старог језгра манастира, схематски сведен најближи је елипси. Манастир Завала је организационо уређен као и већина српских средњовјековних манастира. Због скученог простора, са запада и сјевера омеђеног високом природном литицом, није било могуће изградити објекте већих габарита. Са друге стране специфичност локације и умјешност градитеља резултирали су степенастом структуром манастирских објеката фантастично уклопљеном у природни амбијент.

Архитектура манастира Завале, у турском периоду, траје и обнавља се у посебним оквирима јер је одвојена од живота у градовима, што је омогућило лакше настављање традиције. Поједини елементи грађевина, као што су прозори у облику пушкарница на прилазу и старом конаку говоре нам о честим

нападима и о улози манастира у устанцима и одбрамбеним ратовима.¹³³

Све до прелаза између XIX и XX вијека манастирске грађевине биле су лоциране на вишем платоу. Почетком XX вијека минирањем дијела природне литице, за потребе изградње степеништа, уништена је једна манастирска грађевина, вјероватно трпезарија. Након изградње нових конака, вјероватно у првој половини XX вијека, срушен је и конак који је био лоциран уз трпезарију. У аустроугарском периоду у манастиру се граде нови објекти који нису најбоље уклопљени у природни амбијент. Новосаграђене грађевине нису слиједиле првобитну просторну структуру. Проширивањем су створени бољи услови за живот у манастиру, али је са друге стране изгубио своју првобитну љепоту и склад.

Тип цркве са прислоњеним луковима, ван подручја Старе Херцеговине је доста риједак.¹³⁴ Црква са прислоњеним луковима, по броју и распрострањености, важна је као особена појава у оквиру историје архитектуре у вријеме робовања под Турцима. Тип је образован под утицајем општих идеја о враћању средњовјековној традицији (чувају се уобичајени односи а облици се мијењају), а истовремено је израз традиционалних веза херцеговачког залеђа са Дубровником.¹³⁵

Георгије Митрофановић, најпознатији живописац прве половине XVII вијека долази у Завалу гдје се појављује више ктитора живописа, о чему свједоче натписи у цркви. У Херцеговини осликава и цркву манастира Добрићево и ради на иконостасу у цркви манастира Житомислић. То потврђује и значај манастира Завала који се ангажовањем Митрофановића ставља у исту раван са манастирима Добрићево и Житомислић.

Манастир је значајан у оквиру духовног и културно-просвјетног дјеловања. Преписивачка дјелатност одвијала се током вијекова, највише у XVII, када је манастирска библиотека обogaћена разноврсном литературом, која је нажалост, изгорјела у Другом

¹³³ Познато је да су се турском периоду устаници скривали у манастиру

¹³⁴ Према В. Кораћ и В. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у Старој Херцеговини и дубровачко грађевинарство*, тип једнобродне цркве са прислоњеним луковима дуж бочних зидова и подужним полуобличастим сводом појављује се од XV-XVII вијека и у другим областима Балкана у којима се наставља традиција византијског градитељства. Такве су црква светог Георгија у Призрену која се помиње у XVI вијеку, црква светог Николе у Врху код Студенице из 1619. године, црква манастира Сићева код Ниша саграђена 1647. године. У Македонији су тог типа цркве манастира Журче и манастира Слепче у области Крушева обе из XVII вијека. У Бугарској је регистрована једна у селу Горановић код Ђустендила. Развијенији тип, коме припада црква манастира Завала, ван Старе Херцеговине, запажен је до сада једино у Босни код цркве манастира Ломница.

¹³⁵ В. Кораћ, В. Ђурић, *нав. дјело*, 595.

свјетском рату. У првим декадама XVII вијека ситуација је нешто повољнија тако да манастир проширује посједе, црква се живопише, везе са другим манастирима су „живе”. Вјероватно манастир добија прилоге од више локалних племића, о чему свједоче и натписи у цркви а што је и карактеристика периода робовања под Турцима. У XVII вијеку, у Завали, свој монашки живот започиње свети Василије Острошки, што је веома значајно по манастир с обзиром на углед који овај светитељ има у српском народу. Овдје је крајем XIX вијека отворена школа, прва у овом дијелу Херцеговине. У вријеме великих празника, посебно за Ваведeње и Петровдан, овдје се вијековима скупљао народ Поповог поља и великог дијела Херцеговине.

Слика70: Манастир Завала

Ма како нама данас мјесто на коме је подигнут манастир Завала изгледало неприступачно, као и многа мјеста на којима су подигнути манастири, они су од давнина међусобно контактирали, дијелили судбину али и знања. Манастир Завала, заснован и изграђен као цјелина, током вишевијековног трајања трпио је различите утицаје и промјене које су првенствено посљедица историјских промјена. Историјске промјене доводиле су до друштвено економских услова који су се посредно и непосредно одражавали

на живот у манастиру. Манастир је, у својој дугој историји, доживљавао рушења обнове и нове изградње. Осим обнова и изградње нових појединачних грађевина временом је мијењано и првобитно урбанистичко рјешење манастирске цјелине, драстично крајем XIX и почетком XX вијека. Послије још једног рушења и уништавања манастирске цјелине, поново је дошло вријеме обнове које би требало у континуитету да траје наредних година. Службе заштите препознале су манастир Завала као вриједно градитељско наслеђе тако да је 1970. године манастирска црква уписана у Регистар културних добара СР БиХ као добро II категорије. Одлуком Комисије за очување националних споменика БиХ манастир Завала проглашен је националним спомеником 2003. године под називом Градитељска цјелина цркве Ваведења Богородице у Завали. Значај манастира обавезује и надлежне институције да активно буду ангажоване у процесу обнове.

РЕЗИМЕ

Манастир Завала са црквом посвећеном Ваведењу Пресвете Богородице налази се у истоименом селу, подно планине Острог, на рубу Поповог поља, удаљеном око 50 километара сјеверозападно од Требиња. Из манастирске порте пружа се величанствен поглед на Попово поље а природна стијена, која је уједно и сјеверни зид цркве, чини манастир дијелом природе.

Према народном предању постанак цркве Ваведења Пресвете Богородице везује се за првог хришћанског цара Константина, који је након изградње велике цркве у Сланом, стигао у Завалу и видјевши да је становништво побожно, одлучио да и ту сагради храм. Цар је оставио Богородичину икону на брежуљку Петковица са намјером да му задужбина буде ту подигнута. Другога дана пронађоше икону испред улаза у пећину, на мјесту данашње цркве. Чудесно премјештање иконе понови се и наредна два дана и цар увидје да му сама икона показа мјесто подизања задужбине. Најстарији писани документ, из 1514. године, је потврда о продаји винограда Серафијону, игуману манастирском. Манастиру је дат ферман да се обнови његова трошна црква 1587. године, уз услов да црква не смије бити већа него раније. У *Завалском ѿоменику* наводе се имена војвода из лозе Храбрена-Милорадовића због чега се претпоставља да су племићи из те породице били ктитори обнове.

Специфичност архитектонског рјешења цркве Ваведења Пресвете Богородице условљена је њеним положајем који оставља утисак испосничког монашког пребивалишта. Сјеверном страном црква је подвучена под стијену која великим дијелом чини њен сјеверни зид. Споља црква има једнобродну основу завршену полукружном апсидом на истоку, док је унутрашњост сложеније ријешена. Припада развијеном типу цркава са прислоњеним луцима.

Унутрашњост цркве је 1619. године фрескама украсио велики српски сликар XVII вијека, хиландарски монах Георгије Митрофановић. Натписи у цркви свједоче ауторство, годину живописања и више ктитора живописа. Иконописац је био зограф, познат као „мајстор из Мачковца”, док су неимари цркве и других грађевина остали анонимни. У XVII вијеку, у Завали, свој монашки живот започиње свети Василије Острошки, који је рођен у оближњем селу Мркоњићи, што је веома значајно по манастир, с обзиром на углед овог светитеља у српском народу.

Манастир је значајан у оквиру духовног и културно-просвјетног дјеловања. Преписивачка дјелатност одвијала се током вијекова, највише у XVII, када је манастирска библиотека обogaћена разноврсном литературом, која је нажалост, изгорјела у Другом свјетском рату. Овдје је, у другој половини XIX вијека, отворена школа, прва у овом дијелу Херцеговине. У вријеме великих празника, посебно за Ваведење и Петровдан, у Завали се вијековима скупљао народ Поповог поља и великог дијела Херцеговине.

Од краја XIX вијека пажњу му посвећују истраживачи, првенствено игуман манастира Христифор Михајловић, потом историчар Владимир Ђоровић. Највећи допринос истраживању живописа манастирске цркве дали су Аника Сковран, која је открила аутора, и Здравко Кајмаковић.

У својој дугој историји манастир са храмом Ваведења Пресвете Богородице више пута је скрнавњен, разаран али и обнављан. Поред обнова и изградње нових појединачних грађевина временом је мијењано и првобитно урбанистичко рјешење манастирске цјелине, драстично крајем XIX и почетком XX вијека. Манастир је имао богату архивску збирку и библиотеку, које је уништена у усташким злодјелима током Другог свјетског рата. У последњем рату, 1991-95. године, манастирски конаци су запаљени а црква похарана и конструктивно оштећена усљед честих детонација у непосредној близини, које су повећале оштећења настала у ранијим земљотресима.

Мјесто је почело да васкрсава доласком игумана Василија 1998. године у разрушени манастир. Током обнове, која је почела 2001. године, манастирска црква је, дјелимично, археолошки истражена. Откривени су остаци старије цркве која, по својим грађитељским карактеристикама, припада прероманичком периоду. Овим открићем потврђен је далеко дужи континуитет манастира и отворено питање првобитног положаја завалске камене пластике, која је раније приписивана цркви Светог Петра.

SUMMARY

Zavala Monastery with a church dedicated to the Presentation of the Virgin is located in the Zavala village, at the foot of Mount Ostrog, on the edge of Popovo polje, located about 50 kilometers northwest of Trebinje. A magnificent view of Popovo polje is offered from the monastery porte and the natural rock, which is also the northern wall of the church, makes the monastery a part of nature. According to popular legend the origin of the Church of the Presentation of the Virgin is connected to the first Christian emperor Constantine, who after building a large church in Slano, arrived in Zavala and seeing that the population is religious, decided to build the temple there. Tzar left the Virgin icon on a Petkovic hill with the intention to build his endowment there. On the second day the icon was found in front of the cave, where the church is located today. Miraculous move of the icon repeated in the next two days and tzar realized that the icon itself is showing the place where the endowment should be built. The oldest written document from the year 1514 is a confirmation of the sale of vineyards to Serafijon, the monastery abbot. In 1587 the monastery was given a decree to renew the dilapidated church, provided that the church must not be greater than before. Names of dukes of Hrabren Miloradovic family are listed in Zavalski pomenik and it can be assumed that the nobility of the family were donors for the renovation.

The architecture of the church is conditioned by its position that leaves the impression of ascetic monastic residence. North side of the church is drawn under a rock, which largely forms its northern wall. The church is based on single-naved ended semi-circular apse in the east while the interior complex solved. This church belongs to the developed type of churches with barrel arches. Great Serbian painter of XVII century, the monk of monastery Chilandar Georgije Mitrofanovic decorated the interior with frescoes in 1619. Inscriptions in the Church bear witness testify about authorship, year of painting, and more donors of frescopainting. Icon painter was artist, known as the "master of Mackovac" while the builders of church and other buildings remained anonymous. In the seventeenth century, holy Vasilije Ostroski, who was born in the nearby village of Mrkonjici, begins his monastic life in Zavala.

The monastery is significant in the spiritual and cultural-educational activities. Copying activity took place during the centuries, mostly in the seventeenth century, when the monastery library was enriched with diverse literature. The library was unfortunately destroyed in World War II. The first school in this part of Herzegovina was opened in monastery in the second

half of the nineteenth century. For centuries people of Popovo polje and major part of Herzegovina gathered to celebrate Presentation and St Peter together with other major holidays. Since the late nineteenth century researchers devoted attention to the monastery, primarily abbot of the monastery Hristifor Mihajlovic, then historian Vladimir Ćorović. Anika Skovran, who revealed the author of paintings and Zdravko Kajmakovic gave the largest contribution to the study of paintings of the monastery.

In its long history the Monastery of the Temple Presentation of the Virgin has repeatedly been desecrated, destroyed and rebuilt. In addition to renovation and construction of new single construction the original urban monastery solution has been changed, dramatically in late nineteenth and early twentieth century. The monastery had a rich collection of archival and library, which were destroyed by the Ustasha atrocities during the Second World War. In the last war from 1991 to 1995 monastery residences were burnt, the church devastated and constructively damaged due to frequent explosions in the vicinity, which have increased the damage caused by earlier earthquakes.

The place began to resurrect with arrival of prior Vasilije in 1999. During the reconstruction, which began in 2001 church was partly excavated. The remains of an older church which, by its architectural features, belong to early Romanesque period were revealed. This discovery confirmed a way longer continuity of the monastery and raised the question of the original position of Zavala's stone ornaments, which was previously attributed to the Church of Saint Peter.

Translated by Sara Okilj

БИБЛИОГРАФИЈА

1. ANĐELIĆ P. Srednjovjekovna župa Popovo, *Tribunija* 7, Trebinje 1983.
2. BAŠAGIĆ-REDŽERAGIĆ S. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.
3. БЕРИЋ Душан, *Устџанак у Херцеговини 1852-1862*, Билећа 2007.
4. BOGIĆEVIĆ V. Vlasteoska porodica Miloradovića-Hrabrenih u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.VII*, Sarajevo 1954.
5. БОШКОВИЋ Ђ. *Архитектура средњег века*, Београд, 1976.
6. БОШКОВИЋ Ђ. Археолошка истраживања пећине-испоснице у Расу, *Новопазарски зборник I*, Нови Пазар 1977. 15-36
7. БОШКОВИЋ Ђ. Испитивања средњовековних споменика на Јужном Приморју, *Сјоменик СКА LXXXVIII*, Београд 1938.
8. VEGO M. Arheološko iskopavanje u Zavalu, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV*, 1959.
9. ГИЉФЕРДИНГ А. Ф. *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*, Сарајево, 1972.
10. *Гласник архива и архивских радника БиХ, XXX/1990*. Сарајево 1990.
11. GROAT L. and WANG D, *Architectural research Methods*, , John Wiley and Sons, Inc.2002.
12. *Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Herzegowina*, Verlag des Kronprizenwerkes "Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild", Wien, 1901.
13. БУРИЋ В, КОВАЧЕВИЋ Ј. и др. *Историја српског народа I*, Београд 1994.
14. ЕПИСКОП АМФИЛОХИЈЕ, *Духовни смисао храма Св. Саве на Врачару*, Вршац 1989.
15. ZDRAVKOVIĆ Ivan –SKOVRAN Anika , *Manastir Zavala, Naše Starije*, Sarajevo 1959.
16. ZELENICA Anđelko, Problem sanacije manastirske crkve u Zavalu, *Tribunija*, Trebinje, 1982.
17. ЈАНАРАС Ср. Христо. *Апифајничко бољословље и византисјска архитектура*, Теолошки погледи бр. 3 1977
18. JOVANOVIĆ V, VINSKI Z. i dr. *Umjetnost na tlu Jugoslavije, Rani srednji vijek*, Beograd, Zagreb, Mostar, 1986.
19. КАЈМАКОВИЋ З. Ново дело Георгија Митрофановића, *Зборник за ликовне умјетности IV*, Нови Сад, 1969.
20. КАЈМАКОВИЋ З. *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1971.

21. КАЈМАКОВИЋ З. *Георџије Миџрофановић*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1977.
22. КАЈМАКОВИЋ З. *Георгије Митрофановић и кир Георгије, Рашка башиџина I*, Краљево 1975.
23. КОЈИЋ Љ. *Манасџир Жиџомислић*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1983.
24. Константин Филозоф, *Живоџ десџоџа Сџефана Лазаревића*, (превод Лазара Мирковића), Београд, 1937.
25. КОРАЋ В-ЂУРИЋ В.Ј. *Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство, XV-XVII век, Зборник филозофскоџ факулџетџа VIII-2*, Београд 1964. 561-601
26. КОРАЋ В. *Градиџељска школа џоморја*, Београд 1965.
27. КОРАЋ В. *Свеџи Сава и џроџрам рашкоџ храма*, Међународни научни скуп Сава Немањић-Свети Сава, Српска академија наука и умјетности, Београд 1979, 230-243
28. КОРАЋ В. *Сџомениџи монументџалне срџске архџиекџуре XIV века у Повардарју*, Српска академија наука и умјетности, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2003.
29. МАКСИМОВИЋ Ј. *Срџска средњовековна скулџџура*, Нови Сад 1971.
30. MAMFORD Luis, *Grad u Istoriji*, Book& Marso, Beograd 2006.
31. *Манасџир Тврџош* (приредио Ђ. Јанковић), Тврдош-Требиње 2003.
32. MARASOVIĆ T. Prilog morfološkoј klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, *Prilozi istraživanja starohrvatske arhitekture*, Split 1978.
33. МАРКОВИЋ О, Остаци манастира Петра Коришког, *Сџарине Косова и Меџохије 4-5*, Приштина 1971, 409-423.
34. МИХАЈЛОВИЋ Христифор, Манастир Завала, *Босанска вила*, 1888.
35. МИХАЈЛОВИЋ Христифор, Манастир Завала и пеђина Вјетреница, *ГЗМ II*, Сарајево 1890
36. MILLET G, *L'ancien art Serbe. Les églises*, Paris, 1919
37. МИТРОВИЋ Ђ, Ликовни и писани документи пронађени у пеђини “Испосници” на Расу, *Саџиџијења 14*, Београд 1982. 221-230
38. ОКИЉ М, *Васкрс Жиџомислића*, Епархија захумско херцеговачка и приморска и Бесједа, Бања Лука 2005.
39. ОРЛОВИЋ Сњежана, Представе распећа Христовог у сликарству Георгија Митрофановића, *Гласник Друшџва конзервџора Србије 32*, Београд 2008.

40. ПЕТКОВИЋ Сава, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци 1935.
41. ПЕТКОВИЋ С. Зограф Георгије Митрофановић у Пећкој патријаршији (1619-1620), *Гласник Музеја Косова и Меџохије IX*, Приштина, 1965.
42. ПОПОВИЋ Јустин, *Живої̄ свеї̄о̄з Василија Осї̄рошко̄ чудої̄ворица*, из Житија светих (за април), Епархија Црногорско-приморска, 1990.
43. ПОПОВИЋ Светлана, *Крстї̄ у крӯџу*, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1994.
44. ПРАШТАЛО Перо, Нови подаци о манастиру Завала, *Гласник српског археолошког друштва, вол.20, бр. 19*, Београд 2003, 185-196.
45. РАКИЋ С. *Иконе Босне и Херцеговине (16-19 вијек)*, Београд 1998.
46. RENNER H. *Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer*, Berlin 1896
47. СВ. МАКСИМ ИСПОВЈЕДНИК, *Изабрана гјела, Мисї̄а̄го-џија*, прев. епископ рашко-призренски Артемије, Призрен 1977.
48. СВЕТИ САВА, *Сабрани сї̄иси*, Београд, 1986, СКЗ, Хиландарски тї̄иї̄ик,
49. SIKIMIĆ Rajko, Konzervatoriki radovi na živopisu u manastiru Zavali, *Naše starine*, Sarajevo
50. СКАРИЋ В. Требиње у XVIII вијеку, *Гласник Земаљског музеја XLV*, Сарајево, 1933.
51. STANIĆ R. KAJMAKOVIĆ Z. *Zidno slikarstvo u BiH*, 1971, (prikaz) *Naše starine XIII*, Sarajevo, 1972.
52. СТОЈАНОВИЋ Љ. Стари српски записи и натписи, књ.1, Београд 1902.
53. ТИЋИЋ S, BASLER Ђ. Crkva sv. Petra u Zavali, *Peristil II*, 1957.
54. ТОДИЋ Б. ЧАНАК-МЕДИЋ М, *Манасї̄ир Дечани*, Музеј у Приштини, Београд 2005.
55. ТОМИЋ О. Београдски митрополит Симеон и његова хиландарска задужбина, *Друга казивања о Свеї̄ој џори*, Београд 1997.
56. ЂОРОВИЋ Владимир, Херцеговаки манастири, Завала, *Сї̄аринар I*, 1922.
57. ЂОРОВИЋ В. *Српски манасї̄ири у Херцеговини*, Београд, 1999.
58. ФИЛИПОВИЋ Миленко- МИЋЕВИЋ Љубо, Попово у Херцеговини, *Дјела, Књига XV*, Сарајево, 1959.

59. ФУНДУЛИС Ј, *Литурџика 1, увод у свейо боџослужење, Краљево 2004*
60. COLASANTI A. *L' arte bisantina in Italia*, Milano 1923.
61. ЧОКОРИЛО П, ПАМУЧИНА Ј, СКЕНДЕРОВА С, *Љейо-џиси*, Сарајево, 1976.
62. ŠORDA M. Konzervacija manastirske crkve u Zavali, *Naše starine IX*, Sarajevo 1964
63. ШУПУТ Марица, *Срџска архитџектџура у доба џурске власџи 1459-1690*, Београд 1984.
64. ШУПУТ Марица, *Сџомениши срџскоџ црквеноџ џрадиџельсџива XVI-XVII век*, Београд 1991.
65. Документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеџа Републике Српске

ПОРИЈЕКЛО ПРИЛОГА

Слике 1, 6-8, 15-24б, 23-34, 36-38,42-70-Милијана Окиљ

Слике 2-Душан Бастишић

Слике 5-www.zeljeznice.net, новембар 2009.

Слике 4,9 и 12, преузето из Христифор Михајловић, Манастир Завала и пећина Вјетреница, *ГЗМ II*, Сарајево 1890, 135,141,142 и 318

Слика 14-преузето из *Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Herzegowina*, Verlag des Kronprizenwerkes “Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild”, Wien, 1901, 413

Слика 10 – преузето из Ђоровић Владимир, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, 1999, 169

Слика 11 - преузето из *Naše Starine*, Sarajevo 1959. 37

Слика 24а - преузето из *Манастир Тврдош* (приредио Ђ. Јанковић), Тврдош-Требиње 2003, 50

Слика 7а, 8а и 22- преузето из Marko Vego, Arheološko iskopavanje u Zavali, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV*, 1959. табла III

Слика 35,39, 40 и 41- преузето из Здравко Кајмаковић *Зигно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1971, 202,358-359

Цртежи 1, 3.3, 5-10,12-17,20,21-23- Милијана Окиљ

Цртеж 11 и 12- Вања Шотра Дурсун

Цртеж 14-преузето из Перо Праштало, Нови подаци о манастиру Завала, *Гласник српског археолошког друштва, вол.20, бр. 19*, Београд 2003.

Цртеж 2 – преузето из С. Поповић, *Крси у кругу*, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1994. стр. 62-63

Цртеж 3.1- преузето из *Манастир Тврдош* (приредио Ђ. Јанковић), Тврдош-Требиње 2003, 15

Цртеж 4- преузето из С. Поповић, *Крси у кругу*, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1994, 96

Цртежи 18, 19 и 20- Документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске

**Ова монографија се у јавности појављује
уз благослов Њоговог преосвештенства
Епископа ЗхиП Григорија**

Манастир Завала
Милијана Окиљ

Издавач:
Бесједа, Бања Лука

Суиздавач:
Републички завод за заштиту
културно-историјског и природног
наслеђа Републике Српске

За издаваче:
Никола Новаковић
Горан Милојевић

Уредник:
Ненад Новаковић

Лектор:
Слободанка Јокић

Дизајн насловне стране:
Вања Шотра Дурсун,
Милена Тимотија

Штампа:
Графид д.о.о. Бања Лука
За штампању:
Бранислав Иванковић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

726.7(497.6)

ОКИЉ, Милијана

Манастир Завала / Милијана Окиљ. - Бања Лука
: Бесједа : Републички завод за заштиту
културно-историјског и природног наслеђа
Републике Српске, 2010 (Бања Лука : Графид). -
137 стр. : илустр. ; 23 cm

Тираж 1.000. - Напомене и библиографске референце
уз текст. - Библиографија: стр. 133-136. -
Summary.

ISBN 978-99938-1-141-1 (Бесједа)

COBISS.BH-ID 1819928